

УНИВЕРЗИТЕТ СИНГИДУМУ
ДЕПАРТМАН ЗА ПОСЛЕДИПЛОМСКЕ СТУДИЈЕ

МАСТЕР РАД

**ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА У
ЗАЈЕЧАРУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ФЕЛИКС
РОМУЛИЈАНУ**

Ментор:
Проф. др Весна Спасић

Студент:
Ана Игњатовић
бр. индекса 405619/2015

Београд, 2017.

Изјава захвалности

Велику захвалност дугујем својој менторки проф. др Весни Спасић, руководиоцу на програму *Пословни системи у туризму и хотелијерству* Универзитета Сингидунум, на стрпљењу, усмеравању, предлозима и професионалности које је имала током целог периода израде мастер рада.

Захваљујем се Бори Димитријевићу, директору Народног музеја „Зајечар“ који ми је све време током писања пружао драгоцене савете, подршку и неопходну литературу.

Драго ми је да сам у овом периоду студирања упознала Данијелу Вићентијевић, самосталног саветника у Министарству трговине, туризма и телекомуникација, која ми је великодушно помагала слањем литературе, и сваки пут охрабривала.

Верујем да не бих у року завршила рад да приликом његове израде нисам имала разумевања свог директора ЦЕКИТ-а, Зорана Стаменковића.

На крају, захвалност дугујем и својој породици, пре свега оцу Живораду без кога не бих могла да упишем студије, сестри Сенки која је подршком била све време уз мене, мајци Зорици, нани Милици и партнеру Данету.

Рад посвећујем свом двогодишњем сину Андреју.

С А Д Р Ж А Ј

УВОД	6
Предмет истраживања	6
Циљ истраживања	6
Хипотезе истраживања	7
Методе истраживања	8
Структура рада	8
1. ЗНАЧАЈ ТУРИЗМА У СВЕТУ И КОД НАС	10
2. КУЛТУРА, ТУРИЗАМ И КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ	15
2.1. Дефинисање појма културе	15
2.2. Дефинисање појма туризма	17
2.2.1. Дефиниција одрживог туризма	19
2.3. Дефинисање културног туризма	23
3. УЛОГА ДРЖАВЕ У КУЛТУРНОМ ТУРИЗМУ	28
3.1. Улога државе у култури	28
3.1.1. Агенда 21 за културу	29
3.2. Улога државе у туризму	30
4. СТАЊЕ ТУРИЗМА И КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ	32
4.1. Допринос државе у културном туризму	36
5. ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА ЗАЈЕЧАРА КАО ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ	38
5.1. Географски положај Зајечара	38
5.2. Саобраћајна повезаност	38
5.3. Смештајни капацитети у Зајечару	39
5.3.1. Доласци и ноћења туриста у Зајечару	41
5.4. SWOT анализа	43

5.5. Културно-туристичка понуда Зајечара	45
5.5.1. Народни музеј „Зајечар“	45
5.5.1.1. Археолошко одељење	46
5.5.2. Радул бегов конак	47
5.5.3 Црква Пресвете Богородице	47
5.5.4. Матична библиотека „Светозар Марковић“	48
5.5.5. Позориште Тимочке Крајине „Зоран Радмиловић“	49
5.5.6. Установа, Центар за културу и туризам „ЦЕКИТ“ у Зајечару	51
5.5.7. Гитаријада	52
5.5.8. Феликс Ромулијана	53
6. ФЕЛИКС РОМУЛИЈАНА	54
6.1 Феликс Ромулијана као царски дворак	54
6.1.1. Локалитет Магура	55
6.2 Архитектура Феликс Ромулијане	57
6.3. Уметничка остварења на Феликс Ромулијани	59
6.4. Галерије у опису Срејовића	60
6.5. Разлози уласка Феликс Ромулијане на UNESCO-ву листу	61
6.6. Посетиоци на Феликс Ромулијани	61
6.7. Одрживи развој туризма на Феликс Ромулијани	62
6.8. Зоне заштите Феликс Ромулијане према Просторном плану	64
6.9. Најужа зона заштите	64
6.10. Мере заштите културног добра	65
6.11. План интегралне рехабилитације археолошког наслеђа Феликс Ромулијана	66
6.11.1. SWOT анализа царске палате Феликс Ромулијана	68
6.11.1.1. Снага	68
6.11.1.2. Слабости	69
6.11.1.3. Могућности / Потенцијали	70
6.11.1.4. Претње	71
6.12. Проблеми одрживог развоја туризма на Феликс Ромулијани	72

7. ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА У ЗАЈЕЧАРУ	74
7.1 ХЕРА као потенцијал развоја културног туризма	74
7.2 Пут римских царева	76
7.3. Врело – Шаркамен	78
7.4. Визиторски центар Феликс Ромулијана – пројект план	79
8. БЕНЧМАРК АНАЛИЗА	81
9. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ПРЕМА АНКЕТНОМ УПИТНИКУ	85
Закључак	97
Литература	100
Прилози	108

УВОД

Туризам је последњих пола века попримио масовни карактер. Данашњи туристи су искуснији и захтевнији, путују у жељи да упознају локалну културу и становништво, а за узврат добију незабораван доживљај. Са циљем побољшања туристичке понуде, многе дестинације укључују у своју понуду културно наслеђе које даје печат одређеном месту, чинећи га другачијим, препознатљивијим и конкурентнијим.

У многим дестинацијама културно наслеђе представља суштину туристичке понуде. Сваке године, милиони људи путује како би посетило Акропољ у Атини или Колосеум у Риму и још много других места светске баштине. (Sigala, 2005, 235)

Културни туризам је грана која јако брзо расте. Обухвата материјално и нематеријално наслеђе, а мета је интересовања образованијих туриста.

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања овог рада јесте обухватање свих културно-туристичких потенцијала града Зајечара, његових смештајних капацитета, као и у изношењу препорука за њихово боље пласирање на тржишту туризма. У циљу квалитетније анализе основног предмета истраживања, у раду се полази од дефиниција туризма, културног туризма и анализа туристичког промета у свету.

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Главни *циљ* нам је указивање на значај културе и њене баштине у развоју културног туризма уопште. Такође, циљ нам је и сагледавање културних ресурса који везују Србију са другим државама посредством пројекта Хере, као и оних који се налазе у Србији, а потом и у самом граду Зајечару.

Коначни циљ је доношење смерница и препорука за унапређење културног туризма кроз препоруке на основу досадашњег искуства.

Рад се састоји из теоријског и емпиријског дела. Теоријски део рада је настао прикупљањем и анализирањем података из стручне и научне литературе, као и са интернета.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

У раду „Перспективе развоја културног туризма у Зајечару са посебним освртом на Феликс Ромулијану“, постављена је полазна *хипотеза*:

X0: Културни туризам може бити фактор развоја туризма Зајечара

Претпоставка је да културни туризам позитивно утиче на развој туризма у Зајечару, јер његови елементи чине потпунију и атрактивнију туристичку понуду града.

На основу полазне хипотезе могу се издвојити и помоћне хипотезе:

X1: Зајечар поседује потенцијале за развој културног туризма.

Полази се од претпоставке да Зајечар поред манифестација које негују нематеријалну баштину има шта да понуди и од материјалне баштине, а нарочито се односи на касноантички локалитет Феликс Ромулијану, која је од 2007. године на UNESCO-вој листи.

X2: Феликс Ромулијана је једини културни ресурс који је укључен у културне руте.

При том се мисли на последњи пројекат који поред Србије обухвата још седам земаља Јадранског басена – ХЕРА, као и на добро познату руту – Пут културе римских царева

X3: Позитивни трендови у кретању тражње за производима културног туризма представљају подстицајни фактор за развој културног туризма на подручју Зајечара.

X4: Издржавање локалитета Феликс Ромулијане од сопствених прихода је одрживо.

Претпоставка је да је тражња за културним видом туризма у порасту, као и да постоји све више туриста којима је мотив за путовање искључиво упознавање културних ресурса.

МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Обзиром да је туризам масовни феномен, рад се заснива на *истраживању* културног туризма као једном од његових облика. Културни туризам, као једна од ниша туризма, представља на неки начин одбрамбени механизам од претеране масовности која прети да уништи природу и културну баштину.

Рад је подељен на два дела - теоријски и емпиријски. Теоријски део рада је заснован на стручној домаћој и страниј литератури, као и коришћењу интернета, док је емпиријски део добијен коришћењем резултата анкетног упитника.

*Метод*е коришћене у раду:

- Метода анализе – овом методом ће бити проучена одговарајућа домаћа и страна литература како би се објаснио појам и карактеристике културног туризма
- Метода дескрипције – помоћу ње ће бити описани потенцијали материјалног и нематеријалног културног наслеђа у Зајечару
- Метода компарације – овом методом ће бити приказане кључне разлике између туриста „некада“ и „сада“ , а биће коришћена и у делу бенчмарк анализе.

Емпиријски део је добијен захваљујући резултатима добијених из анкетног упитника.

СТРУКТУРА РАДА

Рад се, ако изузмемо увод и закључак са литературом, састоји из девет делова.

У првом делу се говори о значају туризма у свету и код нас. Изнети су подаци Светске туристичке организације (UNWTO) о међународним туристичким доласцима у свету, као и предвиђање прихода од светског туризма до 2020. године.

У другој глави ће бити објашњени појмови туризма, културе и културног туризма као и промене у тражњи код туриста некада и сада.

Трећа глава се бави улогом државе у туризму, култури и објашњава Агенду 21 која се на њу односи.

Следећа, четврта глава показује туристички промет државе Србије једну деценију у назад, као и њена улагања у културно наслеђе.

У петом поглављу је дата анализа Зајечара као туристичке дестинације кроз SWOT анализу, а такође су и побројани културно-туристички ресурси са посебним освртом на Феликс Ромулијану.

Иако би требала да се појави у петом поглављу, због свог изузетног значаја, Феликс Ромулијани је посвећена цела шеста глава.

Седми део представља потенцијале развоја културног туризма у Зајечару. У њему се говори о ново реализованом пројекту ХЕРА који повезује земље Јадранског басена, рути „Пут римских царева“ којој смо придодали и локалитет Врело – Шаркамен и о планираној изградњи Центра за посетиоце – предатог пројекта на чији се одговор државе тренутно чека.

Осма глава се бави бенчмарк анализом. Као пример добре праксе узета је Диоклецијанова палата у Сплиту. Она и Феликс Ромулијана су „палате сестре“ због политичког система у коме су грађене и родбинских односа њихових ствараоца. Код нас ћемо се осврнути на археолошко налазиште Медијану.

Последњи, девети део се односи на резултате анкетног упитника. Он је спроведен зарад сазнања како туристи доживљавају град Зајечар са свим његовим културно-туристичким потенцијалима.

На крају рада је закључак са препорукама шта даље чинити.

1. ЗНАЧАЈ ТУРИЗМА У СВЕТУ И КОД НАС

У последњих неколико деценија туризам доживљава експанзију и све већи привредни значај у Европи и свету. Сведоци смо, на жалост, и криза на светском нивоу које се тичу сигурности и безбедности, а имају итекако негативан утицај на туризам.

Према последњим подацима Светске туристичке организације, 2015. година бележи рекордни број међународних туристичких путовања од 1,2 милијарде, а обзиром на позитивне трендове потражње и у 2016. години се очекује пораст.¹ Од 1995. године до 2015. године број путовања туриста углавном расте. Године које нису биле добре за туризам јесу 2001. година (терористички напад на Светски трговински центар); 2003. година (Рат у Ираку и САРС) и 2009. година (Светска економска криза), међутим и поред ових криза међународни туризам је одржао стабилност (графикон 1). (Секуловић, 2012, 97)

Када се осврнемо на Републику Србију, према подацима Министарства трговине, туризма и телекомуникација, у 2015. години је забележен раст туристичког промета у односу на претходну годину за 11,2% и износио је 2.437.162 долазака туриста. Што се тиче ноћења туриста, у 2015. години је остварено 6.651.852 ноћења, односно пораст од 9,3% у односу на 2014. годину.²

¹ *Капитал вести*

<http://kapital.rs/vesti/2016/01/svijetom-2015-putovalo-rekordnih-12-milijarde-turista/> (посећен 30.6.2016.)

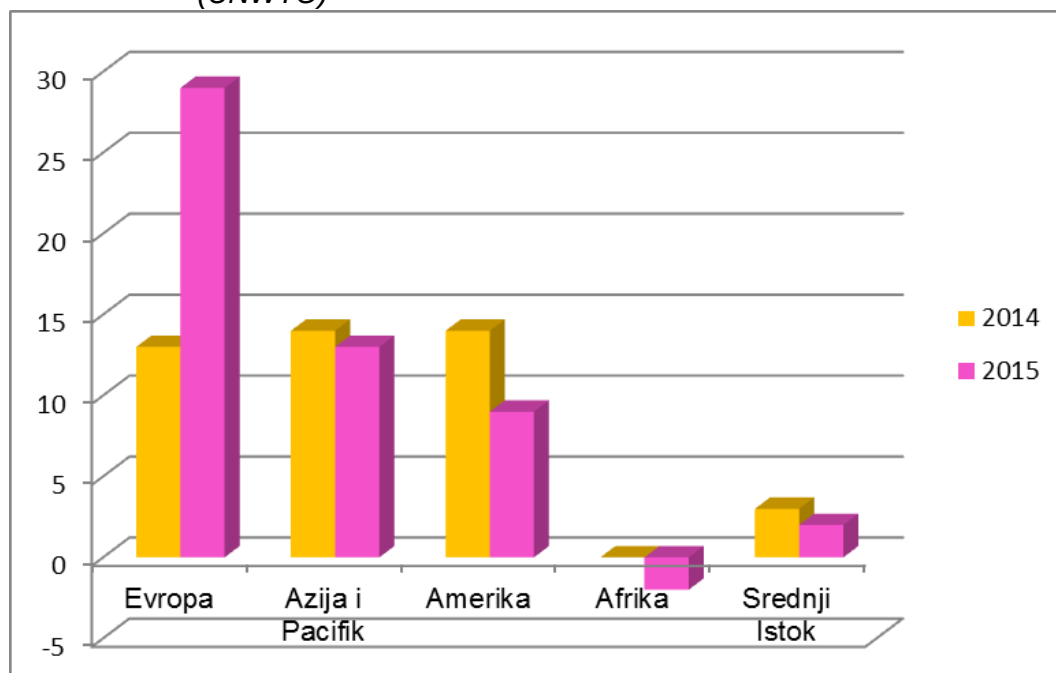
² *Министарство трговине, туризма и телекомуникација*

<http://mtt.gov.rs/sektori/sektor-za-turizam/korisne-informacije-turisticki-promet-srbija-kategorizacija/> (посећен 20.4.2016.)

Графикон 1: Туристичка путовања у свету од 1995. године до 2016. године у милионима

Извор: Обрада аутора према Светској туристичкој организацији (UNWTO)^{3, 4}

Графикон 2: Повећање долазака у 2015. години изражено у милионима по регионима у односу на претходну годину

Извор: Обрада аутора према Светској туристичкој организацији (UNWTO)⁵

³ UNWTO World Tourism Barometer
http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/unwto_fitur_2016_hq_jk.pdf (посећено 20.4.2016.)

⁴ UNWTO – Press Release
<http://www2.unwto.org/press-release/2017-01-17/sustained-growth-international-tourism-despite-challenges>
 (посећено 3.2.2017.)

⁵ UNWTO World Tourism Barometer
http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/unwto_fitur_2016_hq_jk.pdf (посећено 20.4.2016.)

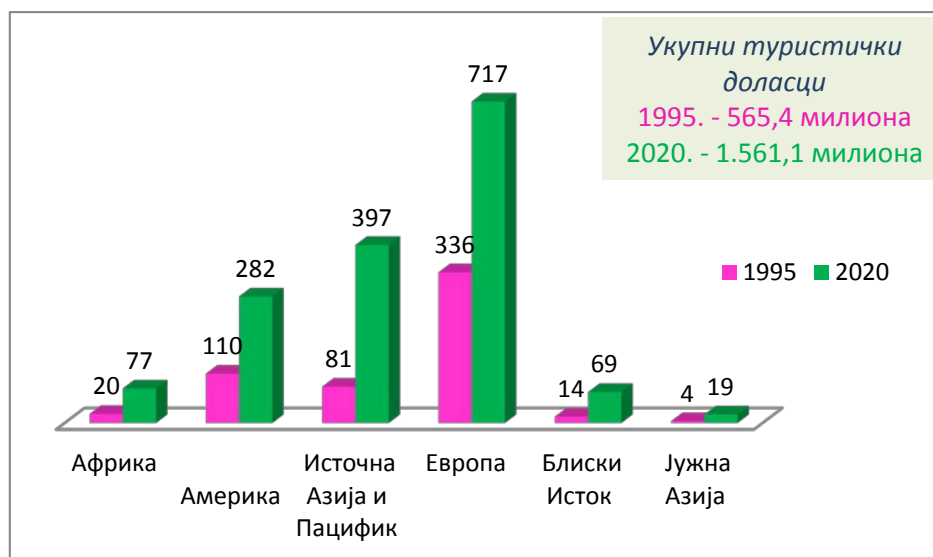
У 2015. години видимо укупан пораст долазака туриста од 51 милион у односу на претходну годину (графикон 2) . Примећујемо да сви региони бележе додатни пораст долазака, осим Африке коју је посетило 2 милиона туриста мање у 2015. години него што је то био случај 2014. године. Једини регион који је премашио раст из 2014. године и то за 30 милиона долазака јесте Европа.

Што се тиче туристичких путовања по регионима, у 2016. години примећујемо раст у Азији и Пацифику + 8%, Америци + 4%, Европи + 2%, Африци + 8%, док је посета Блиском Истоку забележила пад од – 4% (на неким дестинацијама је забележен позитивни резултат, али на другим је број посета опао). Морамо напоменути да су изнети подаци за 2016. годину прелиминарни и нису коначни, обзиром да недостају неки. UNWTO ће наставити да сакупља исте и у априлском издању Туристичког барометра биће приказан коначан број међународних туристичких путовања.⁶

UNWTO предвиђа да ће се број долазака и приходи од светског туризма у 2020. години утростручити у односу на 1995. годину, која се рачуна као полазна година за мерење визије туризма (Јелинчић, 2009,15). По истим предвиђањима, Африку ће 2020. године посетити 77 милиона туриста (скоро четири пута више него 1995. године); Америку 282 милиона (два и по пута више); Источну Азију и Пацифик 397 милиона (чак пет пута више); Европу 397 милиона (такође пет пута више), Блиски Исток 69 милиона туриста (пораст од пет пута у односу на почетну годину) и Јужну Азију ће доћи 19 милиона туриста (у односу на 4 милиона 1995. године) (графикон 3).

⁶ UNWTO – Press Release

<http://www2.unwto.org/press-release/2017-01-17/sustained-growth-international-tourism-despite-challenges> ,
посећен (3.2.2017.)

Графикон 3: Међународни туристички доласци по туристички рецептивним регијама у милионима у почетној 1995. години и предвиђања 2020. године

Извор: Обрада аутора према Светска туристичка организација (UNWTO)⁷

Генерални секретар UNWTO, Талеб Рифаи (Taleb Rifai) је изјавио: „Међународни туризам је достигао нове висине у 2015. Снажно деловање сектора доприноси економском расту и отварању нових радних места у многим деловима света. Због тога је од кључног значаја за земље да промовишу политике које негују даљи раст туризма, развој људских ресурса и одрживост... 2015. резултати су били под утицајем девизног курса, цена нафте и природних и створених криза у многим деловима света. Како тренутно стање указује на питање безбедности и сигурности, треба се подсетити да развој туризма у великој мери зависи од наше колективне способности да промовише сигурна и безбедна путовања. У том смислу, UNWTO позива владе да укључе туристичке управе у њиховом планирању националне безбедности, не само да би се изложеност сектора свело на минимум, већ како би се повећала способност сектора да подржи сигурност и безбедно путовање које треба да иде руку под руку.“⁸

И у 2016. години Талеб Рифаи је потврдио велику снагу и издржљивост туризма упркос бројним изазовима, пре свега оних који се односе на безбедност.

⁷ http://www.mots.go.th/ewtadmin/ewt/mots_km/download/article/Knowledge_Base/Tourism/long_term_thai.pdf, стр 7 (посећен 17.6.2016.)

⁸ UNWTO – press releases
<http://media.unwto.org/press-release/2016-01-18/international-tourist-arrivals-4-reach-record-12-billion-2015>, посећен 20.4.2016.

Међународна туристичка путовања су наставила тренд раста, што се директно и позитивно одразило на отварање нових радних места и добробит заједнице широм света. Предвиђања за текућу 2017. годину, према најновијем истраживању UNWTO су позитивна и предвиђају „боље“ или „много боље“ резултате него што су остварени у 2016. години.⁹

Што се тиче културног туризма, који се углавном ослања на образованијег госта са специфичним интересима, предвиђања UNWTO су да ће до 2020. године његова просечна стопа раста износити 15%.¹⁰

⁹ UNWTO Press Release

<http://www2.unwto.org/press-release/2017-01-17/sustained-growth-international-tourism-despite-challenges>

(посећен 5.2.1017.)

¹⁰ UNWTO - Tourism 2020 Vision Europe 2000

2. КУЛТУРА, ТУРИЗАМ И КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ

У својој књизи „Абецеда културног туризма“, ауторка Даниела Ангелина Јелинчић објашњава како културни туризам није могући уско дефинисати, већ да обухвата и укључује многе аспекте живота и видове људских делатности. Пре него што се приступи дефинисању саставних појмова културног туризма, битно је нагласити њихову снажну повезаност и интердисциплинарност. И у теорији и у пракси увек их треба проматрати у међусобном односу, а никако као самосталне целине (Јелинчић, 2009, 25).

2.1. Дефинисање појма културе

Култура је најбитнија карактеристика човека и једино је он, од свих живих бића, поседује. Тесно је повезана са друштвом. О њој је могуће говорити из угла најразличитијих наука, попут филозофије, историје, антропологије, психологије, социологије, биологије... Зато постоје бројне њене дефиниције – готово онолико њих, колико и теоретичара који се њоме баве. Тако амерички антрополог Ралф Линтон под културом подразумева научене моделе понашања, система вредности и знања који се путем традиције преносе (Илић, 1970, 8). Лесли Вајт културу види као непрекидни след ствари и догађаја који се заснивају на симболици. У њен састав улазе материјалне ствари попут оруђа, посуђа, орнамената, институција, уметничка дела, као и нематеријалне – вера, обичаји, ритуали, језик... (Илић, 1970,8).

Интегрална дефиниција, која би објединила различите погледе, под културом би подразумевала „скуп свих оних процеса, промена и творевина које су настале као последица материјалне и духовне интервенције људског друштва (у природи, друштву и мишљењу). А основни смисао култура састоји се у томе да олакша одржање, продужење и напредак људског друштва“ (Илић, 1970, 13). Зато је култура тесно скопчана са прогресом. Тачније, култура је збир двеју компоненти: традиција, односно већ створених тековина и вредности, са једне стране, и прогреса, чија је суштина у стварању нових вредности, задовољавању потреба човека, усавршавању његових производних способности и повећању личне среће.

Учесници у туризму могу потицати из разних култура. Ако говоримо о културном туризму, морамо сагледати и разликовати културу локалног становништва, посредника и туриста. Сви ће се они, усмерени једни на друге понашати другачије од своје свакодневне културе и тиме створити културу путовања и одмора - *туристичку културу*.¹¹ Када културу вежемо за туризам, добијемо путовање на одређена места и упознавање са материјалном културном баштином (изузетне грађевине, споменици, материјална уметничка дела) али и нематеријалном културном баштином (начин живота, традиција, обичаји, музика).

Дефиницију *културне баштине*, која представља један од основних ресурса културног туризма, можемо пронаћи у *Конвенцији за заштиту светске културне и природне баштине*, донету од стране Организације уједињених нација за просвету, науку и културу, у Паризу 1972. године. У првом члану ове Конвенције, под појмом културна баштина се подразумевају споменици, групе грађевина и локалитети који имају историјску, естетску, археолошку, научну, етнолошку или антрополошку вредност.

Споменици по овој Конвенцији обухватају дела архитектуре, сликарска и вајарска дела, цртеже... у *групе грађевина* спадају јединствене грађевине са историјском, уметничком или научном вредношћу... док су *локалитети* археолошка налазишта са изузетним историјским, естетским, етнолошким или антрополошким значајем.

Ова Конвенција дефинише само *материјалну* културну баштину.¹²

¹¹ *Visoka turistička škola strukovnih studija, predavanje*
http://www.visokaturisticka.edu.rs/skripte/selektivni_novo/predavanje12.pdf (слайд 5).

¹² *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине*
http://www.birdwatchingmn.org/images/Konvencije/konvencija_o_zastiti_svjetske_prirodne_i_kulturne_bastine.pdf (посећен 25.4.2016.)

Њени елементи (споменици, грађевине и локалитети) су такође описани и у *Конвенцији о заштити европског архитектонског блага*, чије су потписнице државе чланице Савета Европе. У њој се свака страна обавезује на развијање свести јавности о очувању архитектонског блага (културне баштине), почев од школског узраста и указивање на њено јединство са архитектуром, уметношћу, начином живота.¹³

Као што видимо, прва поменута Конвенција обухвата елементе који припадају *материјалној* културној баштини, а како је временом дошло до промене у истраживању исте, UNESCO уводи и појам *нематеријалне* културне баштине, који постаје саставни њен део (Јелинчић, 2009, 32).

Нематеријална културна баштина или наслеђе се односи на језик, представе, традицију, ритуале и свечаности које појединци препознају као њихово културно наслеђе и које се преносе са генерације на генерацију. Она представља идентитет народа, промовише поштовање културне разноликости и људске креативности.¹⁴

2.2. Дефинисање појма туризма

Међународно удружење научних туристичких експерата (AIEST) дефинише туризам као збир односа и појава које су настале путовањем у неко место, а да при том то место није пребивалиште и да то путовање није повезано са неком привредном делатношћу.¹⁵

Туризам представља савремену друштвену појаву. Пола века у назад карактерише га масовност и динамичност.

Ако историјски посматрамо туризам, видимо његову трансформацију од масовног ка туризму са специфичним интересима. Средином прошлог века, захваљујући бољим зарадама и вишку слободног времена, туризам муњевито добија на масовности. У почетку видимо само његове позитивне стране које се

¹³ Конвенција о заштити европског архитектонског блага

[http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/2.%20Konvencija%20o%20za%C5%A1titi%20arhitektonskog%20blaga%20\(Granada,%201985\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/2.%20Konvencija%20o%20za%C5%A1titi%20arhitektonskog%20blaga%20(Granada,%201985).pdf)

[www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/2. Konvencija o zaštiti arhitektonskog blaga \(Granada, 1985\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/2.%20Konvencija%20o%20za%C5%A1titi%20arhitektonskog%20blaga%20(Granada,%201985).pdf) (посећен 26.4.2016.)

¹⁴ UNESCO – Text of the Convention

<http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention> (посећен 25.4.2016.)

¹⁵ <http://fmtu.lumens5plus.com/sites/fmtu.lumens5plus.com/files/94-12ffd6e08429a8007508eb65b4ab87a5.pdf>, слайд 7 (посећен 14.6.2016.)

тичу побољшања економског стања и смањењу незапослености у местима која се масовно посећују. Међутим, управо та масовност је постала претња самим ресурсима.

Осамдесетих година прошлог века туризам почиње своју трансформацију и добија на индивидуалности, односно трансформише се из „тврдог“ у „меки“ облик. Те промене су утицале на туристичку понуду и потражњу, тиме што туристи почињу да одлазе на више краћих одмора, а не да искористе један у целости. Мењају се њихова интересовања на путовањима и настаје потреба да се упозна нова култура, уметност или спорт, а не да се проведе пасиван одмор. Све је више старијег становништва које путује ван сезоне, што добро утиче на „растерећеност“ саме дестинације као и привреду. Повећањем свесности о екологији, од искључиво туристичких места, потражња се окреће ка егзотичним дестинацијама и великим градовима. (табела 1).

Обележја	„тврди туризам“ Од 2. светског рада до 80-их година 20. века	„меки туризам“ 90-е године 20. века
Основне карактеристике туризма	Масовни или групни туризам	Индивидуални или сегментни туризам, потчињен потребама сваког појединца
Планирање путовања	План је осмишљен унапред, чврсти пакет-аранжмани	Индивидуалне, спонтане одлуке
Припремање у вези путовања	Без припрема; непознавање језика	Упознавање са језиком, обичајима, и културом земље у коју се путује
Циљ одласка на одмор	„3 S“ дестинације – sun, sand, sea (сунце, песак, море)	„3 S“ дестинације уз посету градова; аква и других паркова...
Број одлазака и трајање одмора у једној години	Један дуг одмор годишње	Један дужи одмор у години; неколико краћих путовања посебних интереса (спорт, култура, рекреација, здравље)
Разлози одласка на путовање	Одмор	Широк спектар разлога, од авантуре, преко уживања, хобија до здравља и побољшања квалитета живота
Период у години када се одлази на одмор	Искључиво у сезони	У периоду ван сезоне

Превозна средства која се користе	Искључиво брза превозна средства	Адекватна превозна средства (могу бити и спора)
Како се одмор проводи	Пасивно, лагано, удобно	Активно, брзо и напорно
Однос према локалном становништву и природи	Супериорност у односу на локално становништво; без вођења рачуна о околини	Упознавање и стицање пријатеља међу локалним становништвом; вођење бриге о заштити околине
Додатне активности на одмору	Одлазак у сувенирнице зарад куповине сувенира	Доношење поклона и преношење успомена
Тип смештаја	Велики хотели (небодери)	Пансионски породичног типа и веома квалитетни хотели са услугама високог нивоа
Оно што се тражи на одмору	Исти за све пакет-аранжман задовољства	Очекује се „вредност за новац“

Табела 1 - Структурна трансформација туризма
Обрада аутора према (Јелинчић, 2009, 12)

2.2.1. Дефиниција одрживог туризма

Предвиђања UNWTO изнета у графикону број 3, указују нам на податак да ће до 2020. године број учесника у међународном путовањима расти по стопи од 4,1%, односно да се исте године очекује 1.56 милијарди људи који ће учествовати у међународном туристичком промету. Како је све већи број оних који путују, а последица тога могу бити погубне по културну баштину и нарушавање изгледа дестинације уопште, намеће се потреба за одговорним и одрживим развојем туризма. По речима професора Јована Попеску, одрживи туризам је онај који задовољава наше потребе, а не угрожава потребе у будућности. Он подразумева да развој туризма не превазилази носећи капацитет туристичке дестинације.

Одрживи туризам, према дефиницији Светске туристичке организације, се заснива на три принципа одрживости: еколошком, економском и друштвено-културном, међу којима се мора успоставити равнотежа.

Из ова три принципа произилази да одрживи туризам треба да обезбеди:

1. Заштиту животне средине, и културног наслеђа, односно основе на којој се темељи развој туризма;

2. Поштовање аутентичности и културу домаћина;
3. Друштвено-економску корист за заинтересоване учеснике, запослење и тиме да утиче на смањење сиромаштва.¹⁶

У прилог одговорном вођењу туристичке дестинације иде и план акција у вези са одрживим развојем – Агенда 21, документ усвојен од стране 182 земље на конференцији у Рио де Жанеиру 1992. године.

Њен наставак је Агенда 21 за туристичку привреду, усвојена три године касније, са циљем да се помогне свим надлежним институцијама за туризам да остваре своје потенцијале уз одрживост привреде.¹⁷

Све ове препоруке су се јавиле као резултат уништавања културне баштине и угрожавања традиције на дестинацији услед омасовљења туризма.

Одрживи туризам у основи треба да шири свест људи о културним и природним потенцијалима, као и потреби избегавања радњи које штете околини. Он се намеће као једини начин планирања развоја туризма у будућности.

Као неопходност заштите културног наслеђа које се промовише у туристичке сврхе, оснивају се организације које дају велики допринос очувању истог и унапређењу културног туризма. Једна од њих је ICOM (The International Council of Museums), међународна организација музеја и музејских стручњака, основана 1946. године, са циљем очувања и промоције светског природног и културног наслеђа. У активности ICOM-а спада подизање свести о значају музеја, спречавање илегалног промета културним добрима, стручна сарадња, као и едукација особља. Ова организација је дала *дефиницију музеја*, као институције која прикупља, чува и истражује материјалне доказе људи, а у служби образовања јавности и уживања исте у њима. Данас ICOM има 30.000 чланова из 137 земаља света и тесно сарађује са UNESCO-м преко Повеље о културном туризму (Јелинчић, 2009, 149-155).¹⁸

¹⁶ UNWTO - Definition

<http://sdt.unwto.org/content/about-us-5>

¹⁷ Географски факултет, Одрживи туризам и заштићена природна баштина Србије и Црне Горе
http://www.mibor.rs/arhiva/pdf/ekoist04/ekoist04_e9_02.pdf (посећен 25.4.2016).

¹⁸ Повеља о културном туризму је настала 1976. године као полазна основа за сва културно-туристичка истраживања баштине. Повеља је прихваћена на ICOMOS-овој скупштини 1999. године и њена ревизија је трајала три године.

Задаци Повеље се односе на подстицање свих оних који се баве очувањем баштине, да исту представе како туристима, тако и локалном становништву, потом на подстицање туристичке индустрије да промовише туризам. Следећи задатак се односи на одрживост – подстицање дијалога између

Друга, веома битна организација која је укључена у заштиту и чување светског културног наслеђа јесте ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) – Међународни савет за споменике и споменичке целине. Организација је основана 1965. године са задатком да окупи конзерваторе из целог света, промовише и унапређује културне руте. Основни циљ јој је да штити, одржава и конзервише споменике, археолошке остатке, локалитете. Данас броји преко 9.500 чланова из преко 100 земаља и главни је саветник UNESCO-а за питања заштите споменика и локалитета, као и за њихову конзервацију (Јелинчић, 2009, 160-167).

Од великих међународних организација нарочито се истиче UNESCO. Ово је специјална организација Уједињених нација, основана 1945. године¹⁹, са циљем постизања визије глобалног одрживог развоја уз међусобно поштовање људских права, закона, смањење сиромаштва, а све то кроз дијалог, образовање, науку и комуникацију.²⁰ Данас је у овој организацији 195 пуноправних држава чланица и још 8 држава чланица које су јој се придружиле.²¹ UNESCO истиче важност материјалног и нематеријалног културног наслеђа.

Културно наслеђе, према конвенцији Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, је дефинисано као скуп ресурса који су наслеђени из прошлости и имају одређену историјску и традиционалну вредност за човека.²²

UNESCO-ва дефиниција културне баштине дели исту на споменике, групе грађевина и локалитете. Културна баштина мора поседовати историјску, археолошку, антрополошку и естетску вредност.

У споменике се убрајају дела архитектуре, скулптуре, цртежи, пећине, у групе грађевина спадају групе повезаних грађевина које поседују универзалну

интереса које има туристичка индустрија и интереса очувања обзиром да су локалитети веома важни као и живе културе. (ICOMOS Cultural Tourism Charter 1999: 2)

¹⁹ UNESCO – О UNESCO

http://www.unescomontenegro.com/index.php?option=com_content&view=article&id=77&lang=sr

²⁰ UNESCO – Introducing UNESCO

<http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/introducing-unesco/>

²¹ UNESCO – О UNESCO

http://www.unescomontenegro.com/index.php?option=com_content&view=article&id=77&lang=sr (посећен 1.12.2016.)

²² Оквирна Конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво - преамбула

[http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/6.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasledja%20za%20drustvo\(Faro,%202005\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/6.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasledja%20za%20drustvo(Faro,%202005).pdf) (посећен 1.12.2016.)

вредност, док под *локалитете* спадају подручја археолошких налазишта од историјске и уметничке важности. Ова дефиниција је изнета у Конвенцији за заштиту светске и културне природне баштине, 1972. године. У међувремену је дошло до промена у истраживању наслеђа, и UNESCO уводи нови термин *нематеријалне баштине*. Нематеријална или *жива културна баштина* обухвата језик једног народа, позоришну уметност, ритуале, знања и праксу о природи и свемиру, традицију. Она у две речи представља *идентитет народа* (Јелинчић, 2009, 31-33).

Због свог великог значаја, културно добро мора да се заштити. То обезбеђују прописи UNESCO-а и Савета Европе.

UNESCO штити културну баштину кроз разне конвенције. Једна од значајнијих је *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине*, која је донешена 1972. године у Паризу. У њој су садржане општа начела националне и међународне заштите културне баштине, а то се односи нарочито на дужност државе да заштити, презентује и пренесе будућим генерацијама културно добро. Такође, држава мора усвојити политику која је усмерена на то да културна добра добију одређену функцију у животу заједнице и да њихова заштита буде део програма општег развојног планирања. Конвенција налаже и формирање служби за заштиту, као и развој студијских програма и истраживања на основу којих ће се предвидети опасности које могу угрозити културну баштину. На крају, обавезује на предузимање законских и финансијских мера које се односе на заштиту и конзервацију баштине. (члан 1, 3, 4, 5 и 6)²³

²³ Министарство културе – Образложење доношења закона о културним добрима www.ministarstvokulture.gov.me/files/1238770158.doc (посећен 2.12.2016.)

2.3. Дефиниција културног туризма

Пре него приступимо дефинисању појма културног туризма, неопходно је да дамо одговор на питање: зашто баш тај вид туризма? У књизи „Cultural Tourism“, добијамо објашњење и одговор који тражимо: култура је одувек била главни предмет путовања. Данас, при убрзаном темпу живота, људи су се окренули очувању прошлости за којом су постали носталгични, као и очувању свога идентитета. Управо захваљујући културном туризму и посећивању историјских места, посетиоци уче о прошлости, добијају нова искуства и уживају у окружењу (Raj et al, 2013, 28).

Не постоји универзална дефиниција културног туризма, већ готово да их има онолико колико стручњака који су се њиме бавили. Али пре него што напишемо шта је то културни туризам, пробаћемо да разумемо појмове који су слични или у вези са њим, ради бољег схватања самог односа културе и туризма. Њих је дефинисала Весна Ђукић Дојчиновић у својој књизи „Културни туризам“.

Први који се помиње јесте *културна привреда* која представља део тржишта на коме се налазе различите привредне гране у оквиру којих градови испољавају своју индивидуалност и специфичност. Ауторка истиче да је овај појам најбоље дефинисан у „Есенској декларацији“ у којој се како каже „разбија мит о културним делатностима као о ванекономској категорији“, као и да се културна привреда заснива на културном наслеђу, односно вишевековној креативности уметника и занатлија.

Туристичко – културни потенцијал по овој ауторки и професорки факултета Драмских уметности у Београду, обухвата материјална добра (манастире, цркве, археолошка налазишта), затим традиционалне и савремене духовне вредности (обичаје, језик, веровања, изложбе, фестивале...) и на крају природне потенцијале (богатство флоре и фауне).

Туристичко – културна понуда представља понуду културних потенцијала намењену туристима, али пре свега, како ауторка истиче, домаћем становништву, у циљу бољег упознавања и поштовања и пласирања истих (Јелинчић, 2009, 1-3).

Најзад, долазимо и до дефиниције *културног туризма*. Да бисмо га боље разумели и пласирали културне и уметничке ресурсе, неопходно је сагледати га

кроз различите научне дисциплине, јер све оне на другачији начин посматрају исту појаву. У својој књизи „Културни туризам“ ауторка Весна Ђукић Дојчиновић је изнела како се на ову врсту туризма посматра из различитих углова.

Ако се посматра са економског становишта, културни туризам представља пласирање културног производа на туристичком тржишту који може да донесе профит.

Са организационог становишта, то је када се сектор туризма и сектор културе повежу и постигну партнерску сарадњу у сврху настанка заједничког производа којим ће се остварити профит на туристичком тржишту.

Са туризмолошког становишта, културни туризам представља туристу, мотивисаног културним разлозима који тражи културни доживљај посећујући место које није искључиво туристичко, али има културне потенцијале.

Са културолошког становишта гледано, то је када промовишемо културне потенцијале одређеног места, а који туристи доносе доживљај за памћење.

Са едукативног становишта, представља туристичко путовање мотивисано жељом да се истражује и боље упозна култура места које се посећује.

Са становишта маркетинга и односа са јавношћу, представља управљање културним добрима и пејзажима у датом месту (Јелинчић, 2009, 6).

У литератури срећемо, различите дефиниције културног туризма. По једној он се односи на туристу који мотивисан културом путује из места пребивалишта у место у коме постоји неки културни садржај како би сазнао нешто ново и задовољио своје културне потребе.

По другој дефиницији представља посете археолошким налазиштима, манифестацијама уметничког и културног карактера, али ван места пребивалишта оних који путују. (Атлас, 2009)²⁴

Истаћи ћемо нарочито дефиницију коју је изнела UNWTO. Светска туристичка организација даје шири и ужи приступ представљању културног туризма:

- „Сва кретања људи могу представљати културни туризам, јер она задовољавају потребу за различитости, са тенденцијом да се подигне културни ниво појединца што доводи до нових знања, искустава и сусрета“. (шири приступ)

²⁴ *Strategies for Tourism Industry - Micro and Macro Perspectives, Edited by Dr. Murat Kasimoglu, cmp 205.*

- „Кретање лица за суштински културним мотивима као што су студијска путовања, културне туре, путовања на фестивале и друге културне догађаје, посете споменицима“. (ужи приступ)²⁵ На крају, долазимо до закључка шта је то културни туризам – активирани локални потенцијали који су атрактивни како за туристе, тако и за локално становништво. Под утицајем омасовљења туризма у прошлости, принуђени смо да водимо бригу и очувамо те културне потенцијале и за будуће генерације, а самим тим долазимо и до одрживог културног туризма.

Код културног туризма, посетилац је мотивисан потребом да види и упозна свакодневни живот људи на локалу, њихове манифестације, да разуме њихове обичаје и културу. Захваљујући овом сегменту туризма, места која нису искључиво туристичка постају интересантна потенцијалним туристима и локалном становништву. Тако долазимо и до основне функције овог вида туризма – представљање националних и локалних вредности туристи, као и обogaћивање туристичких дестинација културним садржајима, чиме постају интересантне не само за посетиоце, већ и за домаће становништво (Ђукић, 2005, 7).

Данијела Вићентијевић, самостална саветница у Министарству трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије, је у своме излагању на тему културног туризма изнела веома јасну дефиницију културног туризма: „Када се каже културни туризам мисли се на свако кретање туриста, то су они људи који долазе на одређено место и на одређену дестинацију и бораве више од 24 сата. Мотивисани су културом, то значи да желе да упознају нешто од материјалне или нематеријалне културне баштине. Значи они трагају да упознају нешто што не постоји у њиховом месту, да упознају обичаје, традицију, да науче и како обично ми у туризму кажемо желе да виде, осете, дотакну и пробају. Најчешће је то посета музејима, галеријама али и археолошким локалитетима, односно налазиштима, великим и озбиљним другим локалитетима који се односе на непокретна културна добра, а у последње време желе да упознају и начин живота, јер је начин живота заправо култура једног места“²⁶

²⁵ *Strategies for Tourism Industry - Micro and Macro Perspectives*, Edited by Dr. Murat Kasimoglu, cnp 205.

²⁶ http://www.rtvok.com/index.php?option=com_content&view=article&id=6799:kulturni-turizamsansa-i-za-nasu-opstinu&catid=78:pitanjem-do-odgovora (посећен 18.5.2016.)

Културни туризам представља туризам специјалних интереса, а задовољава потребе туристе за историјом, уметношћу, наслеђем, животом локалитета. Задовољење тих потреба се испољава кроз мотивисаност за културним путовањем која се може кретати од примарне, преко успутне до случајне. Тако долазимо до *типологије* културног туристе, а она је основно полазиште за израду стратегије развоја културног туризма, јер за успешно пословање, морамо знати коме тржишту се обраћамо.

Када туриста одлази на пут искључиво са жељом да учествује у културном животу дестинације (светске изложбе, концерти...), тада говоримо о *примарној* мотивацији. (Подаци Светске туристичке организације показују да је 2010. године 949 милиона туриста имало као примарни мотив путовање ради упознавања са уметничким вредностима, културним споменицима, традицијом и музиком одређене дестинације).²⁷

Успутна мотивација, како јој само име говори, се јавља када турист одлази на путовање чија је примарна сврха на пример одмор, посао, спортска манифестација и слично, а планира да посети и културне догађаје приде.

Случајна мотивација се јавља када турист, иако немајући намеру за присуствовањем културним догађајима, се случајно на путовању нађе у истим, те тако упозна начин живота локалног становништва, односно њихову културу (Јелинчић, 2009, 48-49).

Последњу, случајну мотивацију можемо препознати у већ наведеној дефиницији са претходне стране коју је изнела UNWTO (шири приступ).

Према подацима једног АТЛАС-овог истраживања о улози коју култура има у њиховој мотивацији, видимо да нешто више од половине туриста, тачније 55% је одлучило да посети неку културну атракцију пре поласка на пут. Видимо да је за ове туристе упознавање културног наслеђа примарни мотив путовања. Они коју су током путовања донели одлуку за посету некој културној атракцији представљају 15%, док 30% припада случајно мотивисаним туристима (Јелинчић, 2009, 56).

Из овога закључујемо да је култура присутна било да се ради о градском одмору или некој другој врсти путовања, само је питање у којој мери, што нас

²⁷UNWTO – Press Release

<http://media.unwto.org/en/press-release/2011-06-20/tourism-linking-cultures-unwto-launches-world-tourism-day-2011> (посећен 5. маја 2016.)

даље наводи и на профил њених конзументата. То су старији туристи који поседују виши степен образовања, остају дуже на дестинацији, активнији су и троше више новца.

У будућности, развој културног туризма ће се ослањати на стратегије. Зато је важно да их владе јасно дефинишу и њима обухвате културу, културне догађаје и туристичке потенцијале. Јако је битна и сарадња државе са локалном заједницом, у виду пореских олакшица за оне који се баве туризмом (Raj et al, 2013, 41).

3. УЛОГА ДРЖАВЕ У КУЛТУРНОМ ТУРИЗМУ

Према подацима Светске туристичке организације селективни облици туризма, односно различити видови туризма специјалних интересовања, под које потпада и културни туризам, постају тренд. У складу са тим, неке државе су координисале своје секторе и повезали их са сектором туризма. Тако су на пример, Турска, Албанија, Нигерија, Тринидад и Тобаго, Конго, Индија и Јемен ујединиле министарство културе и министарство туризма.

3.1. Улога државе у култури

У већини земаља, држава финансира културу јер она углавном нема властитих прихода. Очување баштине представља приоритет при изради културне политике, обзиром да култура формира идентитет државе (Јелинчић, 2009, 179).

Културна политика Србије посматра културни туризам кроз очување наслеђа, независност институција у финансијском смислу и децентрализацију сектора културе.^{28 29}

То је јавна практична политика која тежи остварењу конкретних потреба заједнице кроз добро осмишљене стратегије. Те потребе су приказане кроз циљеве који се желе постићи. Они морају бити предложени од свих заинтересованих учесника културног живота, а да би били легални, морају проћи јавну и транспарентну расправу.³⁰

Последњих деценија је код нас, као и у већини транзиционих земаља, доминирао државни модел културне политике. То је подразумевало и до 100% финансирања културе из буџета. Када се на тај начин обезбеди финансирање, улазнице за културне догађаје су јефтиније од реалних цена које би требало да покрију све трошкове. Последица тога је непостојање тржишних односа и

²⁸ Тодоровић М., Вићентијевић Д., (2012), Утицај културне политике на развој културног туризма Србије

²⁹ Министар културе и информисања Иван Тасовац је на Мокрањчевим данима у Неготину изјавио да ће у 2016. години приоритет његовог министарства бити децентрализација културе код нас. http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=1087&yyyy=2015&mm=09&dd=12&nav_id=1038575 (посећен 7. маја 2016.)

³⁰ Ђукић, Развој културне политике http://zaprokul.org.rs/pretraga/130_1.pdf, стр 8 (посећен 8. маја 2016.)

неразвијено тржиште културе. А кад нема тржишта, нема ни тежње за креирањем маркетинг стратегија.

То је разлог трагања за другачијим моделима културних политика. Држава може у већој или мањој мери бити окренута ка јавном интересу, или с друге стране, ка тржишту. То је дилема која ствара разлике међу културним политикама. Оно чему треба тежити јесте модел културне политике који осим буџетског укључује још и разноврсне изворе финансирања (прибављање средстава путем пројеката које расписује Министарство културе, проналажење спонзора, продајом карата за одређену манифестацију или сопствених производа на благајни...). Као последица вођења таквог модела културне политике, култура излази на тржиште, на коме се врше различита истраживања публике, спонзорства, изнајмање донатора... У оваквом случају културни туризам даје култури могућност за зараду на тржишту.

3.1.1. Агенда 21 за културу

Агенда 21 за културу је настала зарад успостављања одговорности градова и локалних управа над културном баштином, очувањем људских права и разликама у култури, одрживости као и стварању услова за мир.

Овај документ је подељен у три целине:

1. Принципи
2. Акционе смернице
3. Препоруке

У првом делу Агенде 21 се говори о култури као најважнијој баштини човечанства. Она је производ вишевековне историје свих људи, њиховог доприноса кроз језике којим говоре, маште, оног што стварају. Истиче се важност културне различитости, као средства за бољи морални и духовни живот. Такође се указује на потребу одрживости природног окружења као једним од највећих изазова са којима се суочило човечанство. Наредни чланови у „Принципима“ описују неопходност стварања услова за мир, афирмацију културе, постављања културне политике у центар јавних политика...

Одељак акционих смерница наводи на кораке које треба предузети. Између осталог, говори се о потреби за очувањем аутентичних локалних култура, промоцији јавних делова града који се користе у културне сврхе,

унапређењу локалних медија у изградњи локалног идентитета, гарантовању слободе израза, координисању културне и образовне политике...

„Препоруке“ се усмерене ка локалним самоуправама (обезбеђивање централног места културе у локалним политикама..), владама држава и народа (повећавање издвајања за културу из буџета...), међународним организацијама (организације градова, програме Уједињених Нација, међувладине и наднационалне организације).

3.2. Улога државе у туризму

Туризам је јако важна грана сваке државе, јер поред прихода које остварује, стимулише економски раст, значајно утиче на смањење сиромаштва и повећање запослености. Према подацима UNWTO у 2014. години укупан извоз генерисан од стране међународног туризма достигао је 1.522 милијарде долара.^{31 32} Често је улога државе у туризму добро регулисана, нарочито ако се ради о туристичкој земљи. У том случају држава улаже у изградњу туристичких капацитета.

Стратегија развоја туризма дефинише циљеве Републике Србије везану за ову област. Оно што је примарно за државу као циљ јесте њена трансформација у конкурентну туристичку дестинацију, што би као резултат донело повећање девизног прилива и запослености. Паралелно са тим, њена обавеза је примена одрживог развоја туризма, заснованог на чувању природних и културних добара и развоју локалне заједнице.³³

У Стратегији је одређено 18 туристичких дестинација³⁴ са њиховим атракцијама, које ће имати подршку владе и ЕУ фондова приликом инвестирања. Одлука о њиховом одабиру је донесена на основу развијене

³¹ UNWTO Annual Report 2015

http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/annual_report_2015_lr.pdf, стр 18 (посећен 21.6.2016.)

³² По њиховим подацима, туризам се налази на трећем месту, одмах испод укупног извоза енергената (3.068 милијарди долара) и хемијских производа (2.054 милијарде долара), а испред извоза хране (1.486 милијарди долара) и ауто индустрије (1.395 милијарди долара).

³³ Закон о туризму

<http://mtt.gov.rs/download/1%282%29/ZAKON%20O%20TURIZMU.pdf>, стр. 1) (посећен 11.5.2016.)

³⁴ У Стратегији развоја туризма од 2016. до 2005. године, на листи туристичких дестинација су се нашли: Београд; Нови Сад, Фрушка Гора и Сремски Карловци; Суботица, Палић и Потисје; туристичка регија Западна Србија; Копоник; Крагујевац/Поморавље; Врњачка Бања; Сокобања; Подунавље (четири сегмента: Горње Подунавље, Средње Подунавље/Београд, Нови Сад/Доње Подунавље); Аранђеловац, Топола; Голија, Нови Пазар и Ивањица; Дивчибаре и Ваљево; Ниш, Нишка Бања; Власина, Врање, Врањска Бања; Стиг и Кучајске планине; Банат/Вршац; Стара планина; Подриње/Лозница/Бања Ковиљача.

инфраструктуре и супраструктуре, доступности и оствареног туристичког промета.³⁵

Обзиром да туризам никад није био озбиљна тема развојне политике Републике Србије, туристички потенцијали нису довољно валоризовани. Да то може бити у будућности другачије, говоре примери држава са сличним или слабијим потенцијалом, које су последњих година постале светске туристичке земље – Република Мађарска, Чешка Република, Република Бугарске, Република Румуније и Република Пољске. Њихове modele развоја туризма треба сагледати и који одговара употребити на нашем.³⁶

Код нас је културни туризам, упркос великим потенцијалима, тек скоро издвојен као посебан вид туризма. У Стратегији развоја туризма Републике Србије, културни туризам потпада под појам *туризам специјалних интереса*.³⁷

³⁵ Туристички свет – Стратегија развоја туризма
<https://www.turisticsvet.com/vesti/turizam/vlada-usvojila-strategiju-razvoja-turizma-srbije-za-period-od-2016-do-2025.html> (посећен 6.2.2017.)

³⁶ Стратегија развоја туризма Републике Србије, стр 2,
<http://mtt.gov.rs/download/3/Strategija%20razvoja%20turizma,cir.pdf>

³⁷ Стратегија развоја туризма Републике Србије
<http://mtt.gov.rs/download/3/Strategija%20razvoja%20turizma,cir.pdf>, страна 9

4. СТАЊЕ ТУРИЗМА И КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ

Захваљујући свом географском положају, неискоришћеним природним потенцијалима, гостопримству наших људи и богатом археолошком наслеђу Србија може у будућности представљати један од доминантних праваца кретања у међународним релацијама.³⁸

Ресурси којима наша држава излази на туристичко тржиште, као и потенцијали су многобројни, али неискоришћени у мери у којој то могу бити.

Праву ризницу туристичких ресурса чине културна добра која су под међународном заштитом. У Србији су се од културних непокретних добара на УНЕСКО-вој листи нашли Стари Рас и Сопоћани (1979.), Манастир Студеница (1986.), Феликс Ромулијана (2007.), док на Косову: манастир Дечани (2004.), Пећка патријаршија (2006.), Грачаница (2006.) и црква Богородице Љевишке (2006.).³⁹

Када овим потенцијалима додамо на далеко познате манифестације: Гучу, Егзит, Гитаријаду, богатство природних ресурса (42 међународна значајна подручја за птице; 61 међународно значајно подручје за биљке, 40 одабраних подручја за дневне лептире, резерват биосфере Голија-Студеница,⁴⁰ добијемо оријентацију туристичке и пословне политике Србије ка туристичким производима.

Облици туризма, односно туристички производи који се издвајају код нас јесу:

- Планински туризам (Копаоник, Златибор...);
- Бањски туризам (Врњачка, Нишка, Соко бања и друге);
- Наутички и друге врсте туризма на нашим језерима и рекама (Власинско, Сребрно језеро... Дунав, Сава, Тиса...);
- Туризам специјалних интереса (посета манастирима Студеница, Жича, Сопоћани, као и учешће у спортским и авантуристичким активностима);
- Догађаји (Гуча, Exit, Гитаријада...);

³⁸ Универзитет Сингидунум – Черовић и др. – *Подршка развоју туризма*
<http://portal.sitcon.singidunum.ac.rs/Media/files/2015/1-8.pdf> (посећен 11.5.2016)

³⁹ Википедија - *Списак локалитета Светске баштине у Србији*
https://sr.wikipedia.org/wiki/Списак_локалитета_Светске_баштине_у_Србији (посећен 15.5.2016.)

⁴⁰ Статистички календар Србије 216
http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/07/26/Statisticki_kalendar_2016.pdf (посећен 14.5.2016.)

- Градски туризам (Београд, Нови Сад, Ниш...)
- Пословни туризам + MICE (Meetings, Incentives, Conferences and Exinitions – састанци, посебна интересовања, конгреси, изложбе);
- Туре (посета манастирима, винска тура, путеви римских царева...)
- Рурални туризам (Дрвенград на Мокрој гори... етно села која се граде на Сави, Дунаву, Дрини, Морави).⁴¹

Сви ови потенцијали још увек нису допринели да у Србији дође до одговарајућег пораста туристичког промета. У књизи „Економика туризма“, професори Унковић и Зечевић наводе податак да је у 2010. години држава остварила само 54% туристичког промета из 1989. године мерено бројем ноћења, односно у датом периоду туристички промет је падао у просеку 3,4% по години по броју долазака и 2,9% по броју ноћења.⁴²

Према последњим подацима РЗС-а, Србију је у првом кварталу 2016. године, посетило 459.838 туриста (283.362 домаћих и 212.476 страних), што је за близу 17% више него за исти посматрани период у 2015. години.⁴³

Ако погледамо њихову статистику деценију у назад, примећујемо да се број долазака страних туриста дуплирао 2015. године у односу на 2005. годину. У 2014. години Србију је посетило близу 2,2 милиона туриста, око 170 хиљада мање него 2013. године. У периоду од 2010. године до 2014. године удео страних држављана у укупном броју туриста константно расте, док се учешће домаћих туриста (осим 2013. године) смањује.⁴⁴ Посматрано збирно, најбоља година што се долазака тиче је била 2015-а (графикон 4).

Што се броја ноћења тиче, домаћи туристи су остварили највећи број ноћења 2008. године, близу 6 милиона, док је 2015. године тај број пао за трећину. Страни туристи у последњој посматраној години бележе највећи пораст броја ноћења – за сто посто у односу на 2005. годину (графикон 5).

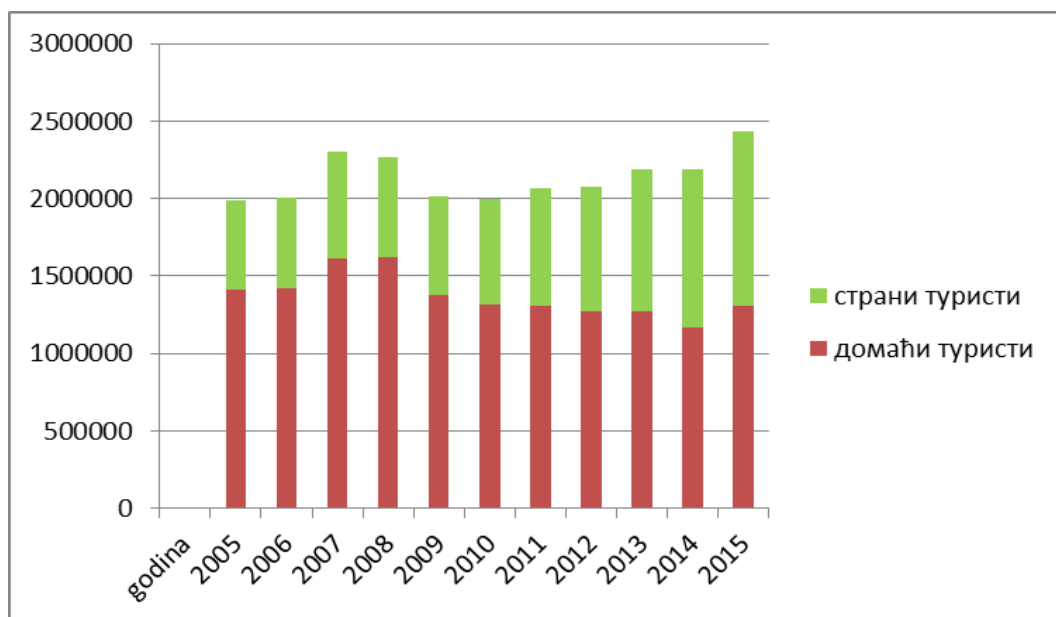
⁴¹ Сингидунум, Черовић и др., *Подршка развоју туризма*
<http://portal.sitcon.singidunum.ac.rs/Media/files/2015/1-8.pdf>

⁴² Исто
<http://portal.sitcon.singidunum.ac.rs/Media/files/2015/1-8.pdf>

⁴³ РЗС – Туристички промет у Републици Србији
<http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/10/86/ut10042016.pdf> (посећен 14.5.2016.)

⁴⁴ РЗС – Статистички годишњак 2015
http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/88/51/Statisticki_godisnjak_Srbije_2015.pdf (посећен 16.5.2016.)

Ако Србију посматрамо по регионима, запажамо да су Београдски регион и регион Шумадије и западне Србије најпосећенији. Регион Војводине бележи пораст долазака из године у годину, што се не може рећи за регион јужне и источне Србије у коме је од 2011. посећеност од стране туриста у константном паду. (графикон 6).

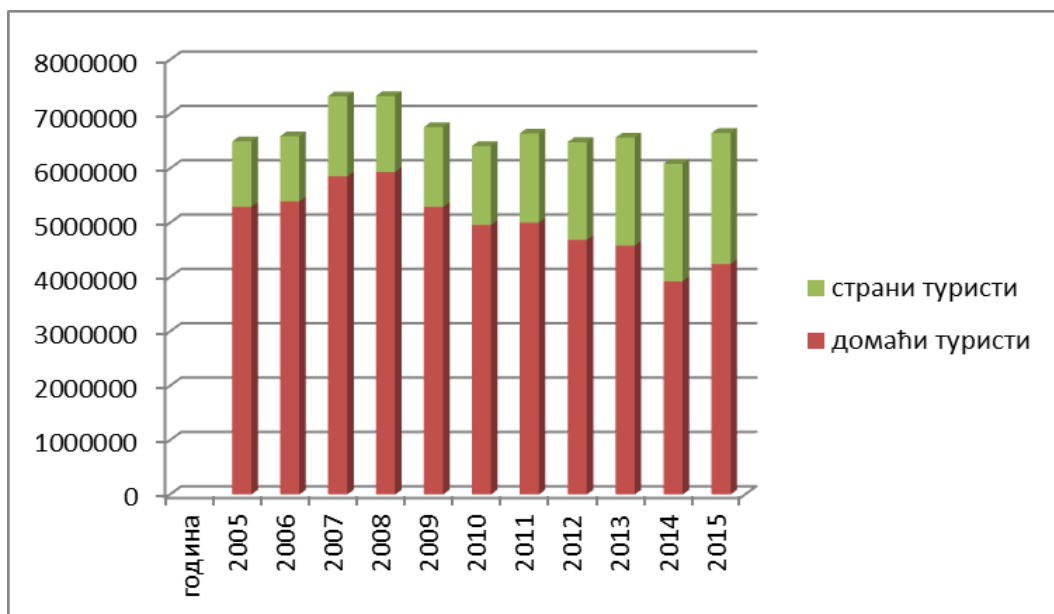
Графикон бр. 4: Доласци туриста у Србију у периоду од 2005. до 2015. године

Извор: Обрада аутора према РЗС⁴⁵

45

РЗС – База података

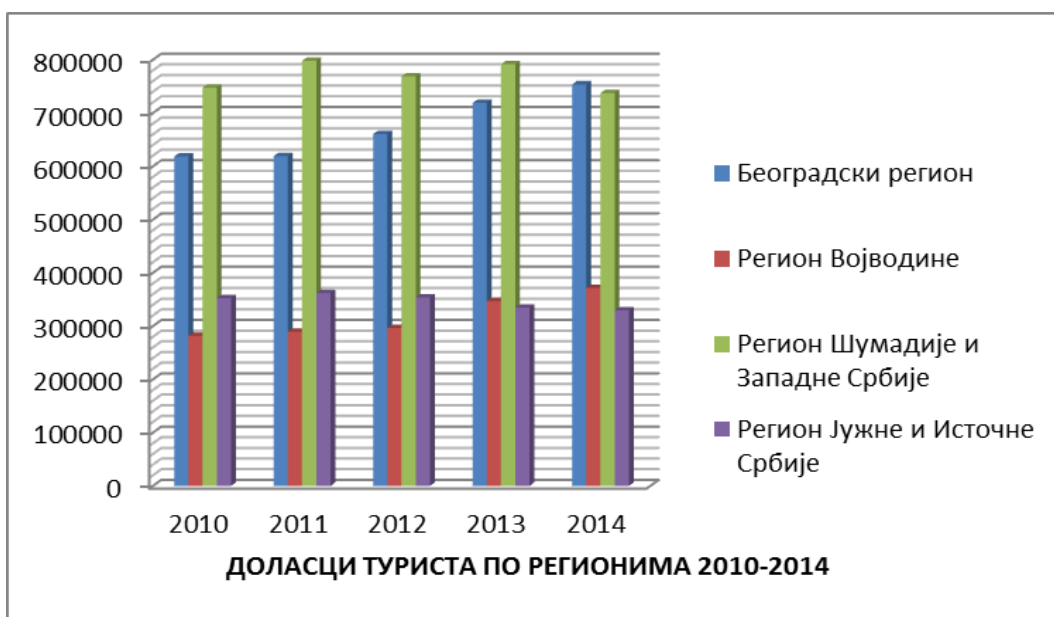
<http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/ReportResultView.aspx?rptKey=indId%3d2201IND01%2c2201IND02%266%3d1%2c2%262%3d200500%2c200600%2c200700%2c200800%2c200900%2c201000%2c201100%2c201200%2c201300%2c201400%2c201500%26102%3dRS%2cRS1%2cRS12%2cRS2%2634%3d0%2c1%2c2%26sArealId%3d2201%26dType%3dIdentiicatorAndName%26lType%3dSerbianCyrillic> (посећен 14.5.2016.)

Графикон бр. 5: Ноћења туриста у Србији у периоду од 2005. до 2015. године

Извор: Обрада аутора према РЗС

Страна интернет: Иста као у претходном графику

Графикон бр. 6: Доласци туриста по регионима 2010.-2014.

Извор: Обрада аутора према Статистичком годишњаку РС 2015⁴⁶

⁴⁶ РЗС – Статистички годишњак 2015

http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/88/51/Statisticki_godisnjak_Srbije_2015.pdf, стр. 346 (посећен 17.6.2016.)

По проценама Светског савета за путовања и туризам (WTTC) у 2011. години број запослених у туризму износио је 32.100, односно 2,4% од укупно запослених у Србији. Учешће у БДП-у је 1,8%, односно 56,8 милијарди динара (0,8 милијарди долара). Обзиром да туризам дотиче и остале привредне секторе, учешће у запослености је знатно веће и износи 80.100 запослених, односно 6% свих запослених. Тако посматрано, и учешће у БДП-у је 5,4%, што представља 81,4 милијарди динара (1,1 милијарда долара).⁴⁷

Пораст посета странаца доприноси повећању девизног прилива код нас, док је с друге стране смањење броја наших држављана резултат пада животног стандарда и либерализације визног режима.⁴⁸

4.1 Допринос државе у културном туризму

У књизи „Културни туризам“, ауторка наводи на проблем одвојеног рада сектора туризма и сектора културе. Решење би представљала међусекторска сарадња на нивоу државе али и локала, односно десекторизација (Ђукић, 2005, 4). Тек тада, по њеним речима ће се створити предуслови за координацију културне, саобраћајне, туристичке и осталих јавних политика. Када дође до сарадње међу секторима, следећи корак представља развој стратешких планова одрживог развоја. Да би развој ових планова био одржив, неопходна је реформа образовног система и увођење мултидисциплинарног образовања кадрова из културног туризма, потом обезбедити финансирање државе, као и постојање закона, усклађених са међународним конвенцијама, који штите и промовишу културно наслеђе.

Република Србија је препознала значај културног наслеђа, које кроз унапређење и развој доприноси порасту туристичке тражње. У табели бр. 2 је приказано наше културно наслеђе коме су одобрена субвенционисана средства Министарства економије и регионалног развоја, Сектор за туризам, у периоду од 2007. до 2010. године, а у циљу развоја културног туризма.⁴⁹

⁴⁷ WTTC - Research

<http://www.wttc.org/research/other-research/serbia-travel-and-tourism-development-potential-2011-2023/>
(посећен 15.5.2016.)

⁴⁸ Универзитет Сингидунум – Черовић и др. – Подрика развоју туризма
<http://portal.sitcon.singidunum.ac.rs/Media/files/2015/1-8.pdf> (16.5.2016.)

⁴⁹ Тодоровић М., Вићентијевић Д., (2012), Утицај културне политике на развој културног туризма Србије

Материјално културно наслеђе	Средства уложена у:
Виминацијум	-изградњу прилазног пута -изградњу визиторског центра -изградњу и опремање музеја
Сирмијум	-уређење визиторског дела
Ромулијана	-изградњу санитарног пункта -изградњу туристичког информативног центра -комунално уређење око туристичког информативног центра -адаптацију куле 19 -сондажна археолошка истраживања
Лепенски вир	-изградњу заштитне конструкције археолошког налазишта
Двор на Дедињу	-конзервацију, санацију и ревитализацију грађевина
Голубачки град	-ревитализацију тврђаве
Рајачке пимнице	-финансирање радова на јавном тоалету
Дивчибаре	-завршетак визиторског центра
Спомен кућа „Вук Караџић“	-конзервацију

Табела бр. 2: Улагање државе Србије у културно наслеђе од 2007. до 2010. године
Извор: Обрада аутора према Министарству економије и регионалног развоја,
Сектор за туризам

У периоду од 2007. до 2012. године из буџета Републике Србије и Програма Националног инвестиционог плана развоја за развој туризма је издвојено 5%, док су издаци за културу били 0,55%. Сврха ових улагања је била унапређење културног туризма, развој дестинација, стварање боље туристичке понуде, отварање нових радних места кроз јачање предузетништва (услуге хране и смештаја, прављење сувенира). Да би то било реализовано, та су финансијска средства улагана у комуналну и туристичку инфраструктуру, изградњу визиторских центара, као и промоцију археолошких локалитета.

Србија је препознала потенцијале на којима може развијати културни туризам, али се не пласирају као туристичке атракције, што се одражава малом тражњом и слабом културном понудом.

5. ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА ЗАЈЕЧАРА КАО ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ

5.1 Географски положај Зајечара

На истоку Србије, 11 километара од Бугарске границе, налази се град Зајечар – центар округа и Тимочке крајине. Сви главни путни правци тог дела Србије пролазе кроз његову територију. Најзначајнији су они који Зајечар повезују са два европска коридора: 10 (ауто-пут) и 7 (Дунавски коридор).

Зајечар представља географски, административни, политички и културни центар и заузима близу трећину територије Зајечарског округа.⁵⁰ Са својим централним положајем у Тимочној крајини обухвата Зајечарску котлину, источни део Црноречке и северни део Књажевачке котлине, као и јужне делове Неготинске крајине. У котлини опасаној брдско-планинским земљиштем лежи град. Територију града пресецају Црни и Бели Тимок који се спајају у Велики Тимок и чине основу хидрографске мреже овог краја. У њему живи око 40.000 становника.

У околини Зајечара се налазе три вештачка језера: Грлишко, Совинац и Рготско као и два термоминерална извора – Гамзиградска Бања и Николичево.

5.2. Саобраћајна повезаност

Што се саобраћајне инфраструктуре тиче, највећи део путне мреже општине Зајечар спада у ред магистралних и регионалних путева. Град лежи на главним саобраћајницама Тимочке Крајине и добро је повезан са суседним општинама: крећући се ка западу, преко Бољевца, код Параћина се укључује на међународни аутопут Београд – Ниш – Бугарска и Македонска граница, што представља део коридора X. Удаљеност коридора од града је око 85 км. Такође је значајна близина Зајечара и граничног прелаза „Вршка Чука“ (Бугарска граница) који се налази источно – свега 7 км. Крећући се северно асфалтним путем дугим 60 км долазимо до Неготина, а преко њега и до Дунава, као дела паневропског коридора VII.⁵¹

Зајечар нема аеродром, а најближи се налази у Нишу и удаљен је 100 км, док је Софијски 240 км од нас.

⁵⁰ Стратегија локалног економског развоја града Зајечара за период 2015-2020. године, стр. 20

⁵¹ Програм развоја и промоције туризма општине Зајечар

Град се налази на реци Тимок, која није пловна. Удаљеност од луке у Кладову је 105 км, луке Прахово – 70 км, а најближа му ме лука Видин која је удаљена свега 60 км.⁵²

5.3. Смештајни капацитети у Зајечару

Хотелијерство подразумева пружање услуга смештаја као и пратећих услуга (исхрану, рекреацију, анимацију и друге) туристима и домаћем становништву. Оно обухвата разне категорије смештајних јединица – од хотела, преко мотела, пансиона, све до туристичких апартмана и туристичких насеља) (Барјактаровић, 2013, 15).

Данас се у Србији налази 834 смештајна објекта са 43.603 смештајних јединица и 102.940 лежајева у њима.⁵³

На простору Зајечара и у његовој околини постоји 3 хотела и 7 вила, са 289 смештајних јединица и 644 лежајева.

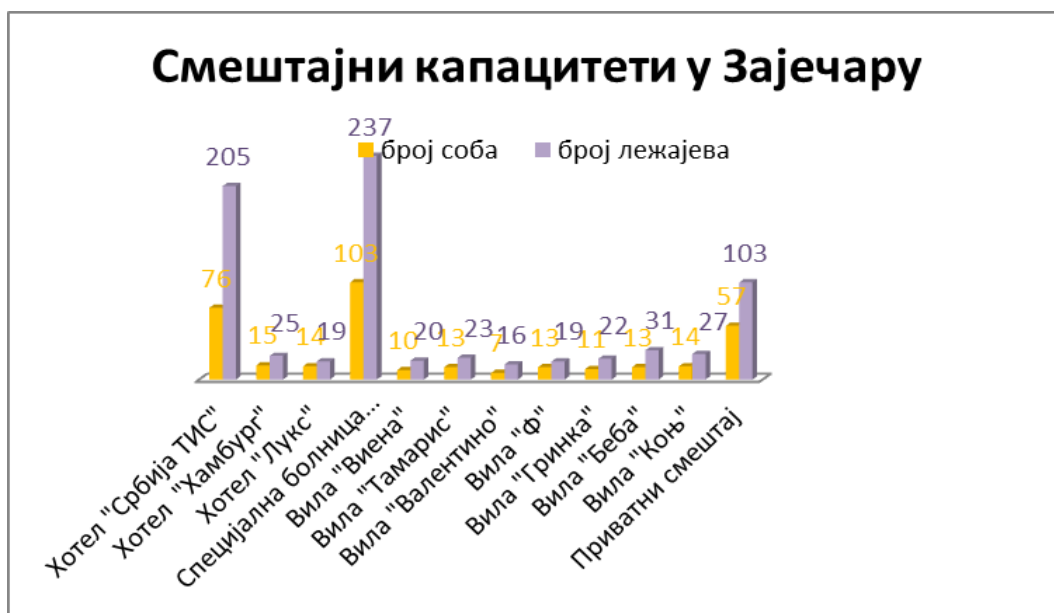
- У самом центру града налази се Хотел „Србија ТИС“ који располаже са 205 лежајева. Гостима је на располагању теретана, сауна, мењачница, казино, док се у самом приземљу налази Етно кафана „Српска кућа“, у којој се могу пробати традиционална јела. У овом хотелу постоји сала за састанке, као и конгресна сала капацитета до 400 места.
- Такође лоциран у најужем центру Зајечара, хотел „Хамбург“ својим гостима пружа квалитетан смештај са доручком.
- На 25 километара од Зајечара смештен је Хотел „Лукс“ Салаш. Осим смештаја, хотел у свом саставу има и салу за организацију састанака капацитета 25 места, а располаже и сопственим паркингом.
- У Гамзиградској Бањи, 11 километара удаљеној од Зајечара, налази се Специјална болница за рехабилитацију „Гамзиград“. Осим што својим пацијентима пружа лечење обољења периферних крвних судова, у њој се врши и рехабилитација болести везивног ткива, гинеколошких обољења, ортопедских болести... Иако је болница, своје смештајне капацитете (237 лежајева) нуди и корисницима рекреативне наставе, односно школској деци, као и спортистима приликом њихових припрема (у њеном кругу је изграђен терен за тенис, фудбал, одбојку, кошарку).

⁵² *Нацрт – Стратегија локалног економског развоја града Зајечара 2015.-2020.*
<http://radiomagnum.rs/wp-content/uploads/2015/09/nacrt-strategija-LER10092015.pdf>

⁵³ *Статистички календар Србије 2016*

http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/07/26/Statisticki_kalendar_2016.pdf (посећен 15.5.2016.)

- Вила „Vienna“, 3 километра од центра града својим гостима осим смештајних капацитета нуди и салу за прославе од 250 гостију.⁵⁴
- Вила „Тамарис“ смештена је у главној улици. У собама се налази кабловска, мини бар, интернет. Купатила су опремљена туш кабинама, феном и СОС тастерима.⁵⁵
- Фила „Ф“, у самом центру града, а као своју предност истиче мир и тишину, осим квалитетног смештаја. Гости на располагању имају ресторан и могућност организације семинара, пословних ручкова и вечера.⁵⁶
- Гарни хотел „Гринка М“ је смештен у ширем центру и на располагању је гостима, осим смештаја, велика тераса, док им се ујутру за доручак сервира шведски сто.⁵⁷
- Вила „Коњ“, у центру Зајечара, располаже са 27 лежајева.
- Вила „Беба“, 3 километра од самог центра града у свом комплексу има башту са 50 места у којима гости могу пробати традиционална српска јела као и сопствени паркинг.

Графикон бр. 6: Смештајни капацитети у Зајечару 2016. године
Извор: Обрада аутора према подацима Установе „ЦЕКИТ“

⁵⁴ Туристички промет остварен преко „Виле Vienna“ не улази у крајњу статистику броја ноћења јер нам их као Установи „ЦЕКИТ“, не достављају.

⁵⁵ По информацијама добијених из Одељења за друштвене делатности (телефонски разговор 18.5.2016.), Вили „Тамарис“ је истекла категоризација, односно није више категорисана. Такође, ноћења њених гостију нису обухваћена у статистици, обзиром да нама као Установи „ЦЕКИТ“, који имамо обавезу да прикупљамо те податке не желе да дају под изговором да је то део пословне тајне.

⁵⁶ Вила „Ф“ нема категоризацију.

⁵⁷ Вила „Гринка М“ је затворена, осим по позиву групу гостију. (Подаци добијени телефонским разговором са менаџером Бојаном Стошићем 19.5.2016.)

5.3.1. Доласци и ноћења туриста у Зајечару

Када посматрамо доласке туриста осам година уназад примећујемо варирања. По подацима добијеним од Републичког завода за статистику, 2008. година бележи највећи број. Разлог пада броја долазака у наредним годинама се јавља као последица Светске кризе, кризе код нас, као и гашење хотела „Гамзиград“ у Гамзиградској Бањи 2013. године чиме град губи 350 постеља. Поменути хотел је доста доприносио у збирном броју посета, обзиром да су током летњих месеци смењивале групе полазника Школе фудбала. Такође, од 2010. године примећује се константан пораст страних туриста који посећују Зајечар (графикон 8).

Графикон бр. 8: Број долазака туриста у Зајечар 2008-2015⁵⁸

Извор: Обрада аутора према подацима Републичког завода за статистику

Број ноћења туриста, у периоду од 2010. до 2015. године показује драстичан пад од 30.000 ноћења мање 2015. године, него пет година раније. Од 2012. године ноћења страних туриста расту из године у годину, а посматрано збирно 2015. године број оних који остају у граду порастао у односу на претходну за 17% (графикон 9).

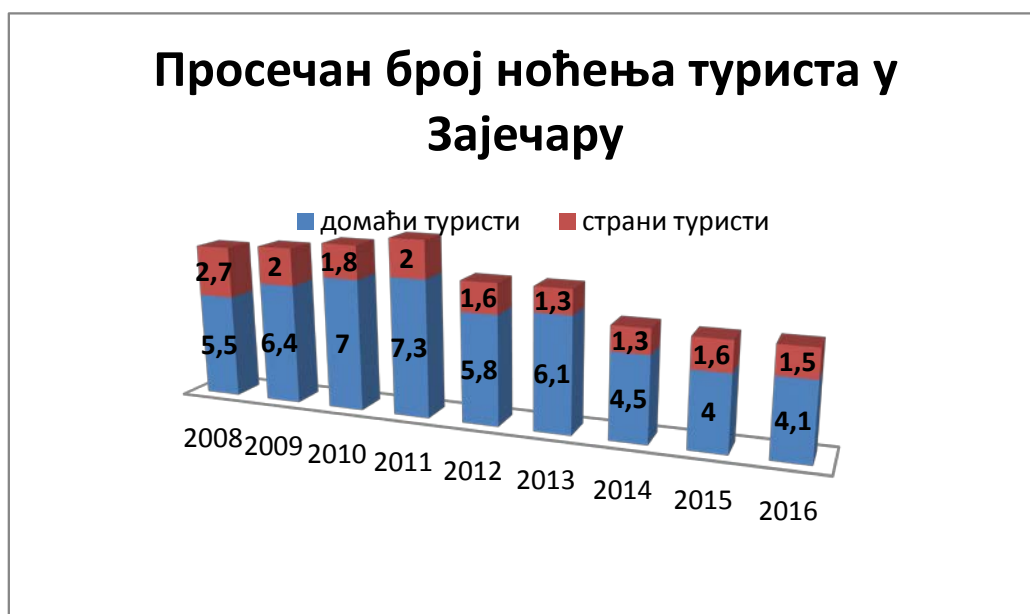
Међутим, због учешћа сиве економије и несређене статистике туристичког сектора, у овим подацима су изостављени подаци о оствареном броју ноћења у вили „Виена“ и „Тамарис“ (власник „Тамарис“-а не жели да их да, пошто сматра да је то домен пословне тајне), што резултира нетачно приказаном броју ноћења.

⁵⁸ Подаци Републичког завода за статистику

Графикон бр. 9: Број ноћења туриста у Зајечару 2010-2015⁵⁹

Извор: Обрада аутора према подацима Републичког завода за статистику

Графикон 10. показује просечан број ноћења туриста у граду од 2008. до 2016. године. Запажамо да домаћи туристи дуже бораве од страних, а разлог томе јесте њихов мотив доласка – углавном због посете пријатељима и породици. Међутим, веома је приметан пад боравка туриста у граду у последње три године, нарочито ако те бројеве упоредимо са 2011. годином.

Графикон бр. 10: Просечан број ноћења туриста у Зајечару од 2008. до 2016. године

Извор: Обрада аутора према документу „Извештај о раду“, „ЦЕКИТ“-а

⁵⁹ Подаци Републичког завода за статистику

Свему наведеном недостају прецизни подаци о броју транзитних гостију, који такође остварују неку потрошњу и подаци о броју дневних гостију из суседне Бугарске, који се не могу прецизно евидентирати а сведоци смо да их је прошле године било доста.

Приход од туризма по параметрима за процену, у 2015. години је био преко 2.000.000 еура.⁶⁰

5.4. SWOT анализа

Strengths, Weakness, Opportunities i Treats – SWOT анализа се најчешће примењује у стратегијском планирању. Њоме су обухваћене снаге и слабости предузећа (интерни фактори) као и шансе и претње из окружења (екстерни фактори). Ови подаци су модел на основу кога топ менаџмент прави визију, мисију и одређује циљеве. Сврха SWOT анализе је да се њоме омогући максимално коришћење шанси и снага, као и да се сведу на минимум слабости и претње (Черовић, 2009, 226).

Зајечар располаже великим потенцијалом за развој туризма, од којих пре свега треба истаћи касноантички локалитет Феликс Ромулијану, Музеј, Гамзиградску Бању, цркву, Радул-бегов конак, Турску воденицу...⁶¹

Када говоримо о снагама града Зајечара, прво што морамо поменути јесте археолошко налазиште Феликс Ромулијана која се од 2007. године налази на UNESCO-вој листи културне баштине. Недалеко од ње је смештена Гамзиградска бања која са Специјалном болницом „Гамзиград“ нуди своје услуге било туристима, спортистима или школској деци. У самом граду, снагу развоја туризма чини парк шума Краљевица са свим својим садржајима (у зимском периоду ски стаза, а летњем трим стаза, тениски терени, Еуро клуб, Хиподром), Попова плажа уз реку Црни Тимок, такође и река Бели Тимок, три језера, установе које се баве културом а такође и манифестације које се одржавају током године.

Слабости града се огледају у лошој саобраћајној инфраструктури (недовољно асфалтиране улице⁶²), која је основ за развој туризма, недостатку

⁶⁰ Извештај о раду ЦЕКИТ-а за 2015. годину

⁶¹ Службени лист бр 44, страна 44, 24. децембар 2015.

стазе за пешаке до Феликс Ромулијане, непостојање хотелских капацитета који су одређени за смештај школске деце, као и недостатак хотела високе категорије, за туристе који траже висок квалитет. Од слабости такође треба навести неадекватно квалификоване раднике у туризму што се односи на туристичке агенције које немају стручан кадар, на хотелске капацитете који немају квалификоване куваре и на остале пружаоце туристичких услуга. Туристичка сигнализација постоји на главним путевима, међутим потребна је и на споредним, како би туристи стигли до крајњег циља. Како би се туристи доводили у град, потребне су рецептивне туристичке агенције, којих нема, што такође представља слабост. Затим, недовољно обучених и квалификованих туристичких водича може представљати проблем обзиром да је по закону обавезно вођење групе уз присуство туристичког пратиоца или туристичког водича.^{63 64} Још једна ставка која представља слабост, која је додуше у процесу уклањања, јесте некатегорисана Гамзиградска Бања. Елаборати и потребна документација за добијање статуса Бање су послати, тако се очекује да ће та слабост као ставка у Стратегији бити отклоњена.

Од шанси за развој туризма у Зајечару потребно је истаћи Центар за рехабилитацију у Гамзиградској Бањи, Николичевску Бању за коју треба урадити идејни пројекат, елаборат, анализу воде..., изградња хотела на Краљевици који би био одличан за развој спортског, рекреативног, школског туризма. Такође, од шанси у Стратегији се истиче веза коридора 10 и 4, потом бициклистичка стаза Еуро вело 6, која иде Дунавом и не пролази кроз Зајечар, а када би прошла могла би да иде до Старе планине. Топли извори који се налазе на подручју града се могу експлоатисати. Једна од шанси јесте и развој домаће радиности, старих заната, сеоског и еко туризма као и обједињена понуда Источне регије.⁶⁵

⁶² *Нацрт – Стратегија локалног економског развоја града Зајечара 2015. – 2020. Године*
<http://radiomagnus.rs/wp-content/uploads/2015/09/nacrt-strategija-LER10092015.pdf>

⁶³ Члан 125 Закона о туризму, прописује новчану казну од 100.000 до 450.000 динара за правно лице ако не ангажује туристичког пратиоца или туристичког водича
http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_turizmu.html (посећен 20.5.2016.)

⁶⁴ Свесна мањег броја туристичких водича и зарад уклањања ове слабости у Стратегији развоја туризма, Установа „ЦЕКИТ“ је послала две своје раднице о своме трошку на обуку и стицање лиценце.

⁶⁵ Источна регија обухвата осам општина Зајечарског (Бољевац, Књажевац, Зајечар и Сокобања) и Борског округа (Бор, Кладово, Мајданпек, Неготин). Према речима Зорана Стаменковића, директора ЦЕКИТ-а, на Сајму туризма у Београду 2005. и 2006. године, ових осам општина су заједно наступале са промотивним материјалом, што се испоставило као исправан потез, јер цела регија представља географску, историјску и културну целину.

Претње изнесене у Стратегији развоја туризма у Зајечару представља старо становништво и низак наталитет, потом приватизовано Рготско језеро од стране Рудника кварцног песка, тако да се не може користити у туристичке сврхе, централизација и централизовано управљање локалитетом Феликс Ромулијана. Иако последње наведено, а не мање значајна претња јесте политичка нестабилност у граду, јер шта год да се почне радити а изискује пар година, услед смене власти, постоји страх да они који дођу или нису довољно заинтересовани за одређене пројекте, или с друге стране нису у току дешавања ствари.⁶⁶

5.5. Културно-туристичка понуда Зајечара

Данас у Зајечару постоје бројне установе културе: Народни музеј, Радул-бегов конак, Позориште „Зоран Радмиловић“, Матична библиотека, Историјски архив, Центар за културу и туризам...

5.5.1. Народни музеј „Зајечар“

Народни музеј се стара о културној баштини града од 1951. године. У оквиру музеја делују: *Археолошко одељење* (са експонатима и макетом Ромулијане), *Етнолошко одељење* (експонати материјалне и духовне културе становништва Тимочке крајине из 19. и 20. века), *Одељење историје уметности* (поставка српског сликарства) и *Одељење документације*. Од 2010. године, захваљујући донацији Владе Јапана, отворена је *Радионица за конзервацију музејских предмета од керамике, дрвета и метала*.⁶⁷

У саставу овог музеја су и *Радул бегов конак* (део етнолошког одељења и изложбена галерија), *Турска воденица*, *Задужбина Никола Пашић* (Меморијал Николе Пашића и изложбена галерија) и археолошко налазиште *Феликс Ромулијана*.

За потребе рада, сходно теми, шире ћемо „завирити“ у поставку Археолошког одељења Народног музеја.

⁶⁶ Службени лист града Зајечара, број 46, 24. децембар 2015., страна 52
<http://www.zajecar.info/files/document/2016/1/SLGZ46-2015.pdf> (посећен 20.5.2016.)

⁶⁷ Народни музеј Зајечар, (2011), *Кроз збирке и поставку*, стр.6

5.5.1.1. Археолошко одељење

Развој Археолошког одељења започиње 1953. године, када су почела археолошка истраживања касноантичког налазишта Феликс Ромулијана, а до тада је у њему чувано само десетак предмета, који су случајно нађени од стране музејских повереника при обради земље.

Предмети садржани у овом одељењу, подељени су у три различите збирке: *Збирка Феликс Ромулијана – Гамзиград*, *Збирка археолошких предмета са других налазишта* (праисторијска, античка и средњовековна) и *Нумизматичка збирка* која је сачињена од новчића пронађених на Ромулијани.

Збирка Феликс Ромулијана – Гамзиград, уједно и најбројнија, обухвата предмете од средине 2. миленијума п.н.е. до краја 11. века н.е. Најбројнији налази датирају из периода када се у Галеријевој палати одвијао живот са разним занатским активностима, као што су прерада гвожђа, израда предмета од керамике и стакла, што чини период од средине 4. па све до краја 6. века н.е..

На овом одељењу је изложен у целости очуван пиластар са представом тетрарха у медаљонима из 305. године, пронађен приликом истраживања источне (главне) капије Ромулијане. На њему су приказани сви чланови Јупитерове породице, Глава Јупитера и Херкула, израђене од белог мермера су такође постављене у галерији. Ипак, најрепрезентативнији украси Галеријеве палате јесу мозаици, који су измештени и изложени на овом одељењу – *Дионис на гозби*, *Лавиринт* и *Венатори*. Зидни рељеф *Уснуле Аријадне*, коју је Дионис спасао смрти је место у Галерији на коме се прича посетиоцима о љубави између њих двоје. На овом одељењу је такође изложена Глава Галерија и шака са глобом, од црвеног порфира из 303. године, чије је откриће директно потврдило да је Феликс Ромулијана изграђена како би овековечила императора као божанског цара са правом да влада читавим Космосом.

Веома корисно за туристе који посете овај музеј јесте могућност да уз аудио-водича на енглеском и немачком језику добију важне информације и тиме боље доживе све оно изложено у њему. У књизи „Cultural Tourism” аутори на основу студије о употреби аудио-водича у једном од музеја у Бечу наводе како посматрање неке слике није довољно за уживање у њеној лепоти. Многи туристи нису стручњаци и потичу из различитих култура, те им овакав вид

вођења пружа нове информације, објашњења и боље разумевање историје и локалне културе (Raj et al, 2013, 64).

5.5.2. Радул - бегов конак

Друга установа која је у саставу зајечарског музеја је Радул-бегов конак, најстарија зграда у Зајечару, сазидана крајем 18. века. Са Турском воденицом у центру града, конак (или чардак како га неки зову), представља стару турску архитектуру, једину сачувану до данас. Зграда је стављена под заштиту државе.

Конак је поменут први пут у једном аустријском извештају с краја 18. века, као турско свратиште које се налази у чардаку „зиданом у доњем делу, а на спрату од дрвета облепљеном земљом“ (Вељковић, 2002, 158). Након ослобођења наших крајева од турске власти, чардак је продан Радулу Глигоријевићу, најбогатијем човеку оближњег села Грљан, који је добио надимак Радул-бег.

Кућа богатог Радула има приземље и спрат. Горњи део је коришћен као стамбени простор, док је приземље у турско време служило за окупљање храном и смештајем путницима намерницима, а касније су у тим просторијама смештене занатске радње.

На спрат се пело из дворишта које се налазило са задње стране конака. Мали хол, у који се прво улазило је водио у собу за одмор, дневни боравак и амам (купатило). Са спољне стране, до улице се налазио дрвени трем који је служио за играње деце, или током лета за спавање на отвореном.

Народни музеј је откупио конак од потомака Радул-бега. Реконструкцијом зграде, њеног спратног дела, град је добио сталну поставку о старом Зајечару, док је приземље важно место културног живота суграђана, у коме се одржавају промоције књига, изложбе слика и продају сувенири.

5.5.3. Црква Пресвете Богородице

Од грађевина у Зајечару, вреди поменути и цркву Пресвете Богородице, изграђену 1834. године на инсистирање кнеза Милоша Обреновића. Наиме, када је после ослобођења од Турака 1833. године кнез обилазио Србију, запазио је да је црквени живот у источној Србији готово замро, због малог броја

светиња или њихове порушености. Тада је одлучио да оснује нову, Тимочку епископију и у Зајечару сагради цркву.

1834. године, с пролећа је отпочета градња, да би већ у октобру сви радови били завршени. Да се не би губило на времену, када је већ понестало материјала, у зидове су уграђивани и стари надгробни споменици. Проблеми који су се појавили при градњи били су због тога што се довлачење материјала организовало кулуком, те су се сељаци побунили. По завршетку зидања, приступило се уређењу унутрашњости, те је направљен владикин сто и трпеза. У децембру, исте године, црква је освећена. 1840. године је изграђен и осликан иконостас руком Ђорђа Бакаловића. Зидови су украшени фрескама, а иконе су израђене у току обнове цркве 1877. године и рад су Стеве Тодоровића. Пред сам крај 19. века, 1898. дозидана је препрата, направљен хор и сазидан звоник са пет звона – једним великим, три средња и једним малим, ливеним у Крагујевцу.

На северном зиду цркве постављена је плоча са 26 имена и презимена, посвећена свештеницима који су „пали за веру и отаџбину, а убијени током првог светског рата, од стране Бугара. Око цркве се налази неколико гробова са очуваним натписима. Преко пута је смештен двор тимочког епископа, купљеног почетком 20. века од богатог Зајечарца Адама Петковића.

5.5.4. Матична Библиотека „Светозар Марковић“

За развој културе у свакој земљи пресудна је писменост и ширење књиге. У Србији најстарија књига потиче из друге половине XIII века. Прва рукописана књига, у пределу Тимочке крајине представља *Сврљишко јеванђеље*, из 1279. године пронађено у сеоској цркви у Извору, крај Сврљига.⁶⁸

У то време, све до пада под Турску власт, манастири и цркве су осим светилишта били места за друштвени живот народа. Тада, па и даље кроз историју, све окупације и ратови су доносили уништавање књига, манастира, цркава, школа, тако да је култура била скрајнута и занемаривана. Током периода мира, изнова се рађала и поново постављала „на ноге“. Након завршетка рата 1944. године, по ослобођењу Зајечара, почиње и рад на култури

⁶⁸ Матична библиотека „Светозар Марковић“, (2001), *Од читалишта до народне библиотеке*

код становништва. Направљен је петогодишњи план на културном уздизању широких народних маса, који је предвиђао: *Описменити све неписмено становништво од 14 година навише и омогућити му даљи напредак... употребом књиге, у ком циљу створити широку мрежу библиотека и читаоница... За подизање општег културног нивоа радних људи отворити читаонице, библиотеке и домове културе*⁶⁹

Последњег дана 1944. године је основан Дом културе. Прибављање књига је почело након апела за сакупљачку акцију који је гласио: *“Грађани, приложите књиге Дому културе!”* Уз помоћ грађана и свих који су желели развој културе на овим просторима, само за један месец од оснивања Дома културе, сакупљено је 544 књиге. У годинама које следе постаје градска народна Књижница, да би 1995. године постала Окружна матична библиотека „Светозар Марковић“ с матичном функцијом за регион Зајечар. Тада библиотека, обухватајући све фондове, располаже са 90.000 књига (свезака).

Када се „вратимо“ у садашње време, манифестација која се под њеним окриљем организује је „Читалачка повеља“ (од 2013. године) на којој се ученици основних школа такмиче за Ршумову, Вукову, Нушићеву и Андрићеву повељу, а од културно-образовног програма библиотека обележава значајне јубилеје, организује радионице, предавања, семинаре, представља нова издања књига и организује гостовање писаца.

Данас библиотеку чине следећа одељења: позајмно за одрасле, дечије, завичајно, фонд старе и ретке књиге, научно, фонд периодике и депо. По попису с краја 2015. године, располаже са 97.801 књигом, а у њима тренутно може да ужива 1319 чланова⁷⁰

5.5.5. Позориште Тимочке Крајине „Зоран Радмиловић“

Од почетка рада па све до дана данашњег, зајечарско позориште не само да топло дочекује публику, већ и иде до ње, гостујући у разним местима. Ако се осврнемо на оснивање и сам рад па кроз сваку деценију свога постојања, запажамо да је велика воља запослених успела да одржи саму установу упркос финансијским проблемима и тескобном времену, а нарочито тешко је било

⁶⁹ Матична библиотека „Светозар Марковић“, (2001), *Од читалишта до народне библиотеке*, стр 243

⁷⁰ (Податак добијен из Завичајног одељења, 18. марта 2016. године.)

онима, који су се ту задесили приликом његовог оснивања. Имајући у виду да је овај овде крај између два светска рата био називан „српски Сибир“, једино је љубав и подређивање свега послу могла да одржи тај пламен позоришне уметности даље кроз будућност.

Прва представа „Жита цветају“ Јурија Мокрева је одиграна 2. фебруара 1947. године у Зајечару. Два месеца од оснивања, позоришна трупа креће на своју 15 дана дугу турнеју, обилазећи десетак места у Тимочкој крајини. Тешки услови у виду спавања на слами, позорници, клупама, без дневница на тој и следећим турнејама, само говори о томе какви су ентузијастички и фанатички били запослени у позоришту. Прве сезоне, одиграно је 7 премијера и 82 репризе представа које је гледало 20.000 људи.

На иницијативу људи из зајечарског позоришта, 2. маја 1965. године, као резултат дугогодишње жеље за дружењем са колегама, разговором, разменом искустава и такмичењем у стваралаштву креиран је један од најзначајнијих позоришних фестивала у Србији. Сусрети професионалних позоришта Србије „Јоаким Вујић“ (Церовић, 2008, 105).

Пуних 39 година Зајечарци су учествовали на овом фестивалу, 6 пута пред својом публиком. На фестивалима одржаним широм Србије ансамбл позоришта се ни једном није окитио наградом за најбољу представу, али је освојио 76 награда, чиме се сврстава у најбоље позоришне ансамбле у земљи. Данас овог фестивала више нема, уместо њега постоји „Јоаким фест“, за који они, који су стварали прву манифестацију кажу да има другачију концепцију која је изневерила основну идеју на којој је грађен некадашњи фестивал. Али то је нека друга прича.

Четрдесет пет година од оснивања, 1992. године, Зајечар добија манифестацију, која омогућује да сви љубитељи позоришне уметности уживају у најбољим представама српских позоришта – Дане Зорана Радмиловића. Тим фестивалом је указана почаст великом глумцу и суграђанину који никада није играо на даскама које живот значе, у свом родном граду. Непосредно по отварању, једна улица у Зајечару је добила име – Зоран Радмиловић.

У близу седамдесет година дугој историји зајечарског позоришта, одиграно је 400 премијера, док је велики број уметника остајало у њему годину, две, читав радни век. Смењивали су се како они, тако и представе, руководство, публика,

али захваљујући свим овим „учесницима“, успешно је одржан углед и квалитет онога што Позориште Тимочке Крајине „Зоран Радмиловић“ нуди.

5.5.6. Установа, Центар за културу и туризам „ЦЕКИТ“ у Зајечару

За задовољене интереса грађана Зајечара из области културе и туризма, основан је ЦЕКИТ 2013. године као следбеник тадашњег Центра за културу града Зајечара и Туристичке организације града Зајечара којима је у то време покренута ликвидација.

У оквиру свог рада, ЦЕКИТ има два програма:

Програм култура, под који потпада:

- књижевно стваралаштво,
- издаваштво,
- манифестације које негују традиционално стваралаштво,
- ликовно стваралаштво и
- наменски програми

Програм туризам који обухвата:

- наступи на сајмовима,
- туристичке презентације,
- манифестације,
- промоција,
- сталне активности.⁷¹

Главни задатак туристичког сектора у ЦЕКИТ-у представља један од четири основних делова маркетинг микса у туризму - промоцију (остала три по овом аутору су цена, производ и канали продаје) (Попеску, 2013, 118). У 2015., туристичка понуда града је представљена на Сајму туризма у Београду, Нишу, Крагујевцу и Сајму сувенира у Лесковцу. Осим сајмова, Сектор за туризам организује и разне презентације града (у 2015. години, а поводом такмичења за Песму Евровизије, заједно са Туристичком организацијом Србије, одржана је презентација Зајечара у Бечу. Тада је представљена туристичка и културна

⁷¹ материјал ЦЕКИТ-а за УО

понуда града којој је присуствовао амбасадор Србије у Бечу и представници Српске привредне коморе у Бечу са око 100 представника дијаспоре и српских клубова)⁷².

Осим организовања разних манифестација које окупљају излагаче сувенира, традиционалне хране, производе домаће радиности, овај Сектор своју промоцију врши и кроз константну сарадњу са медијима, нарочито локалним, који извештавају о свим манифестацијама и програмима које ЦЕКИТ организује.

Треба напоменути, можда највећи задатак и изазов пред који је ЦЕКИТ стављен, а то је организовање јубиларне педесете Гитаријаде, која је одржана 11. – 13. августа 2016. године. До сада је она била у организацији Установе Гитаријада Зајечар, али након укидања исте 13.1.2016. године, због рационализације трошкова администрације у државној управи, предата у „руке“ ЦЕКИТ-а.

Туристи се могу информисати о свим туристичким потенцијалима директно у инфо центру, где могу и купити сувенире. Што се интернета тиче, сви они који користе друштвену мрежу фејсбук могу пратити дешавања која организује ова Установа. На жалост, у тренутку писања рада, сајт ЦЕКИТ-а није у функцији, што представља проблем у представљању и самих културних дешавања, али и туристичких потенцијала.

5.5.7. Гитаријада

Гитаријада је најдуговечнији међународни фестивал неафирмисаних рок бендова, који је 2016. године, обележио јединствен јубилеј – пола века постојања.

Окупљајући на десетине хиљада посетилаца и учесника, како из Србије тако и иностранства, овај фестивал спада међу најзначајније музичке догађаје ове врсте у региону. Циљ ове манифестације је подршка младим и још неафирмисаним Rock`n`Roll бендовима, који захваљујући учешћу на њој снимају своја прва издања и добијају одговарајућу медијску подршку.

⁷² Извештај о раду ЦЕКИТ-а за 2015. годину

Гитаријада траје три вечери, а 50-ој јубиларној је присуствовало укупно 16.000 посетиоца⁷³, од којих је више од 500 боравило у рок кампу. Програм који се одржава током њеног трајања обухвата пре свега свечано отварање на Феликс Ромулијани, где се уз присуство високих званица и неколико хиљада посетилаца уручују почасна признања: Роконачелник града Зајечара и Меморијална награда „Коста Чауш“. Након тога, почиње програм, у Зајечару, на градском стадиону. Паралелно са њиме, у центру града бива постављена бина - „World Music Stage“, на којој наступају бендови који нису искључиво Rock оријентације, али пружају нов приступ гитарској музици.⁷⁴

5.5.8. Феликс Ромулијана

Палата Феликс Ромулијана је заправо на првом месту када говоримо о обележју Зајечара као туристичке дестинације. Због њеног изузетног значаја, посветићемо јој цело поглавље у овом раду.

⁷³ Податак добијен од директора ЦЕКИТ-а, Зорана Стаменковића

⁷⁴ ЦЕКИТ (2016.), 50. Гитаријада

6. ФЕЛИКС РОМУЛИЈАНА

Царска палата Феликс Ромулијана, смештена код села Гамзиград 11.5 километара од Зајечара, представља један од најбоље сачуваних римских споменика у Србији.⁷⁵

Археолошка ископавања су започета 1953. године, под претпоставком да се ради о војном логору, административном или црквеном средишту, међутим откривањем луксузних подних мозаика и скулптура од мермера је намена овог здања доведена у питање. Загонетка је решена 1984. године, када је пронађена архиволта на којој је писало FELIX ROMULIANA. Овим открићем је потврђена хипотеза академика Драгослава Срејовића постављена годину дана раније да се ради о царској палати, оставштини императора Галерија, који ју је назвао по својој мајци Ромули, а подигао с намером да се повуче у њу након силаска са престола.

Поред истраживања палате, 1990. године започињу истраживања на оближњем брду Магура где бивају откривена два маузолеја. Срејовић тада долази до закључка да је реч о светом брегу, на коме су Ромула и њен син Галерије сахрањени а у чину апотеозе узнесени међу богове.

Феликс Ромулијана је проглашена 2007. године за споменик светске културне баштине под заштитом UNESCO-а.⁷⁶

Ако тражимо значење речи Гамзиград, наићићемо на објашњење П. Скока да се та реч састоји од основе *гам*, из које су настале српске речи *гамзити* и *амизати*.⁷⁷ Ово објашњење се и подудара са резултатима археолошких истраживања који говоре да су у долини Црне Реке Словени затекли рушевине непознатог и напуштеног града по којима су „гамзиле“ змије.

6.1. Феликс Ромулијана као царски дворца

Изглед и изградња Гамзиграда је мотивисана поличким програмом и из тог разлога представља особен архитектонски споменик. Брзина изградње утврђења и два храма подигнута у част императора нам говори да се ради о

⁷⁵ Археолошки институт, (2010), *Felix Romuliana – Gamzigrad*, стр. 7

⁷⁶ Археолошки институт, (2010), *Felix Romuliana – Gamzigrad*, стр. 11

⁷⁷ Исто, стр. 11

дворској архитектури. Такође је уочена и сличност ове палате са Диоклецијановом палатом у Сплиту.

Диоклецијанов политички програм је имао три циља: уздизање владара међу богове, реформисање централне власти и увећање војске. 293. године је установљена тетрархија – систем поделе царске власти на четири владара, и то два цара са звањем *Аугустус* и два њихова усвојена сина са звањем *Цесар*. Сви су они били самостални владари у једном делу државе и сви су имали своју престоницу и војску. Изједначени са боговима ови владари су брижно чувани. Реформисање централне власти је подразумевало одрицање престола након двадесет година владања и уступање свога места. Тако су 1. маја 305. године Диоклецијан и Максимијан уступили звање августа на своје посинке Галерија и Констанција Хлора, а они су своју титулу цезара пренели на искусне војсковође које су посинили - Максимина Дају и Флавија Севера.⁷⁸ По узору на свога поочима, Галерије отпочиње изградњу палате коју назива по мајци Ромули - Ромулијана, ван престонице (Солун), у месту свог рођења (Приобалска Дакија), а у коју планира да се повуче након двадесетогодишње владавине и у миру и слави проведе старост. Гради и два храма, чија је сврха слављење цара за живота, а који ће се након његове смрти преобразити у храм-маузолеј.

Жељу да своје старе дане живота проведе у миру и својој палати Галерије није остварио. Планирао је повлачење са власти 1. марта 312. године, пошто наврши двадесет година владања и прослави виценалије, међутим, 310. године тешко оболева, а годину дана касније умире у Средици (Софија).

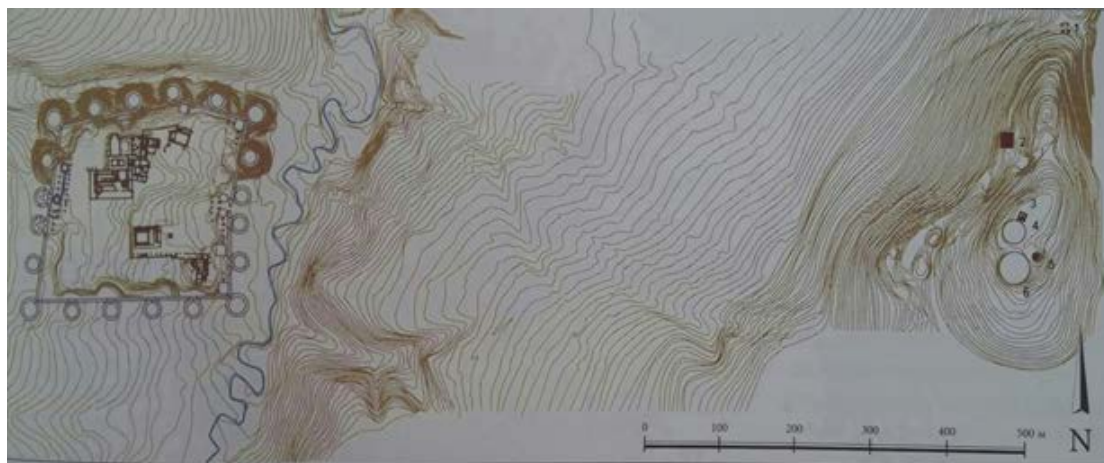
Због доследног држања Диоклецијанове политике, Гамзиград по својој архитектури личи на његову палату у Сплиту. Јако је мало владара следило Диоклецијанов политички програм, а како знамо да је изглед палате зависио од њега, постоји још само неколико које су грађене по узору на палату у Сплиту.

6.1.1. Локалитет Магура

Магура је представљала свето брдо и до њених споменика се стизало проласком кроз тетрапилон висине 13,32 м (1), од кога су данас остале базе четири стуба димензије 3,60 x 3,60 м. Они су представљали раскршће путева од којих је један водио ка споменицима на врху брда, а други ка главној капији

⁷⁸ Исто, стр. 44

Ромулијане. Од овог раскршћа, крећући се ка споменицима на 130 м се налази грађевина (2) која је сондажно испитана, а потом су јој ради заштите зидови затрпани. Како се истраживања нису наставила, остала је оскудна документација у вези ње, те подаци о истој нису објављени. На највишој тачки Магуре, 230 м од тетрапилона смештен је Маузолеј 1 (3). Он је веома оштећен, претпоставља се да су његови делови коришћени у изградњи рановизантијске Ромулијане, док је опљачкан при најезди Хуна. Сматра се да је висина ове грађевине износила 11,54 м и да је по речима Драгослава Срејовића у њој сахрањена Галеријева мајка Ромула око 305. године. Близу јужне стране Маузолеја налази се тумул (4) сачињен од каменог прстена пречника 30 м и висине остатака до 2 м. У њега је убачена земља висине 8,5 м. У средини каменог прстена била је конструисана дрвена ломача на коме је извршена апотеоза Ромуле, односно место одакле је она узнесена међу богове. Крећући 45 м југоисточно од њене гробнице долази се до Маузолеја 2 (5) места где је сахрањен император Галерије. И ово место је разрушено али се на основу онога што је остало закључује да се на бази од камених плоча налазило 12 кружно постављених стубова завршених јонским капителима, а укупна висина је износила 13 м. Недалеко од Маузолеја 2 се налази други тумул (6) камене основе који са нанетом земљом формира купу високу око 10,5 м. На њему је била постављена ломача састављена од три нивоа. На том месту је идејни творац Ромулијане такође уздигнут међу богове. На овим ломачама нису спаљивана права тела покојника, већ воштане фигуре које су их представљале. На слици бр. 2 се опажа како два Маузолеја са тумулима поред њих представљају две засебне целине.

Слика број 1: Положај споменика на Магури
у односу на царску палату

Захваљујући археолошким истраживањима дошло се до сазнања да се у близини Феликс Ромулијане, у периоду од XVIII до XIII века пре наше ере, налазио велики број насеља. Сва она су била смештена близу извора или уз обалу Црног Тимока. Ту су живели сточари, земљорадници и металурзи, носиоци такозване Гамзиградске културе. Њихове некрополе су се налазиле на узвишењима, а на Магури су пронађене две, од којих је једна истражена, док је друга потпуно уништена. У ове гробнице су стављане урне кремираних покојника са прилозима који су били ретки. На овом брду је пронађено више од 80 урни, а само покрај две су приложени предмети од бронзе – врх копља и стреле. Све ово говори о томе колико је стара култура овог места, што доприноси већој атрактивности и важности.

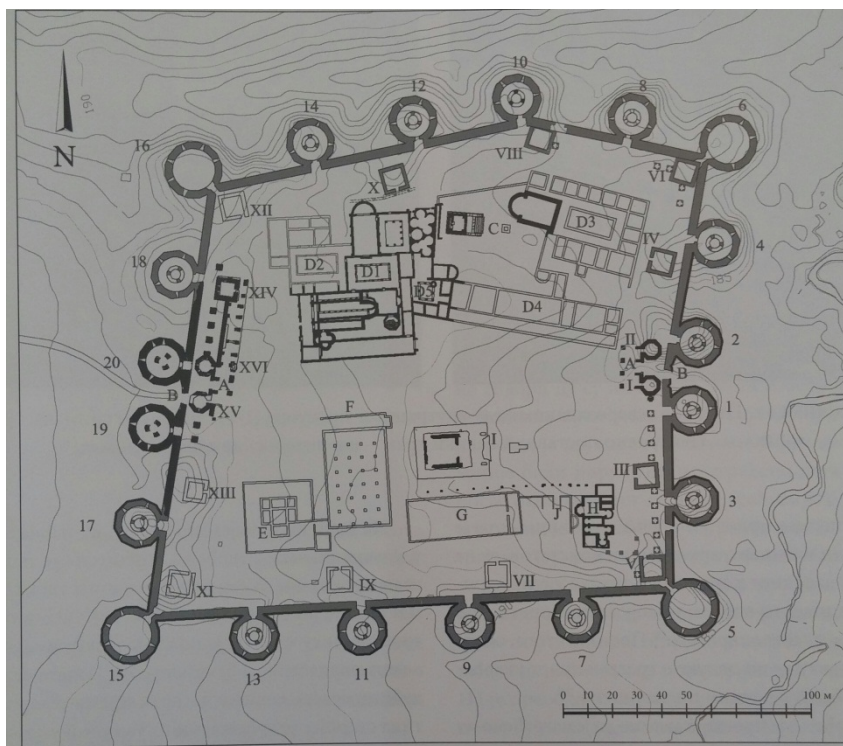
6.2. Архитектура Феликс Ромулијане

Ток настајања Ромулијане нам је познат захваљујући археолошким остацима. У средишту места где је планирана изградња, постављена је камена плоча са обележеним правцима исток-запад, што је служило у одређивању праваца главних комуникација и постављању главне магистрале која је делила палату на пола. Захваљујући томе одређени су и положаји главних врата тврђаве. Од врата су се простирали бедеми који су постављени пратећи карактеристике тла. Прве грађевине настају с краја III века и сматрано је да обележавају границу заштићену божанским силама. Претпоставља се да су земљотрес, као и небезбедност првог утврђења били разлог изградње другог, раскошнијег утврђења, отпочетог 1. маја 305. године.

Након подизања бедема и кула, на највишој тачки унутар ограђеног простора, у северозападном делу, подигнута је најраскошнија палата (D1, D2) за коју се претпоставља да је била резиденција императора.

У североисточном делу је смештена друга приватна палата (D3). Између њих је постављен мали храм (C). Овој просторној целини је припала и дугачка зграда јужно од палате (D4), која је била повезана атријумом (D5) са палатом у северозападном делу (D1, D2). Овај део палате је био приватног карактера, док је јужни део био за јавност.

Тако је у јавном делу од грађевина први сазидан храм (I), а одмах потом источно су постављене јавне терме (H).

Слика број 2: Распоред грађевина у Царској палати⁷⁹

Ромулијана је грађена са планом да у њој живи Галеријева мајка Ромула, као и он сам након повлачења са места августа. Тако запажамо поделу простора на две функционално различите половине – двоја врата тврђаве, два храма и две резиденцијалне палате.⁸⁰

⁷⁹ Археолошки институт, (2010), *Felix Romuliana – Gamzigrad*, стр. 53

⁸⁰ Археолошки институт, (2010), *Felix Romuliana – Gamzigrad*, стр. 56

6.3. Уметничка остварења на Феликс Ромулијани

У доба настанка Феликс Ромулијане, односно периода тетрархије, у сликарству и архитектури су доминирале црвена, зелена и бела боја. Зелена је симболизовала наду, снагу и бесмртност, док се црвена односила на освајање, а како је Галерије био пре свега ратник, божанског порекла, јасна је и употреба ових боја на палати.

Најважнији проналазак на палати, захваљујући коме је и решена мистерија њене намене, представља архиволта⁸¹ са натписом *Felix Romuliana*. Уклесани натпис нам говори да је Галерије ово место наменио својој мајци Ромули, јер се реч *Romuliana* може протумачити као *Ромулина вила*. Реч *Felix* указује на богове, царе, чланове њихових породица, као и градове у којима живе. Како нам Маја Живић објашњава у књизи „*Felix Romuliana Гамзиград*“, у случају гамзиградске архиволте, овај натпис би могао да се преведе као „име које указује на свето место, вечни, небески град“.⁸² Около натписа уклесани су лорови венац, са његове бочне стране паунови, док се унутар њега налази лишће бршљана, што представља симбол бесмртности и вечности.⁸³

Од скулптура пронађених у Гамзиграду, важно је поменути главу цара Галерија и његову шаку леве руке са глобусом, које ако се посматрају као део једне целине, представљају Галерија који држи свет у шаци и влада целом васионом. Ове две скулптуре су направљене од црвеног порфира, камена изузетне чврстоће црвене боје – боје императора.

Грађевине у палати су биле украшене подним мозаицима, мада постоје претпоставке да су и красили сводове неких просторија. Интересантно је то да су од 3.260 м² Галеријеве резиденције чак половину простора прекривали мозаици. Од великог броја мозаика са Ромулијане морамо поменути Диониса на гозби, венаторе и лавиринт који се у пренесеном значењу односе на божанског Галерија.

На крају, све пронађено на палати говори о величини Галерија, његовој моћи и бесмртности.

⁸¹ Пронађена је 1984. године у југозападном делу Ромулијане (грађевина Е са слике бр. 1)

⁸² Археолошки институт, (2010), *Felix Romuliana – Gamzigrad*, стр. 111

⁸³ Исто, стр. 112

6.4. Галерије у опису Срејовића

Галерије је рођен око 250. године у источној Србији (тада римска провинција Приобална Дакија), а првобитно име му је било Максим. Мало се зна о његовој младости. Име оца му није забележено у историјским списима, док се зна више о његовој мајци Ромули. Као дечак је чувао стоку, због чега је и добио надимак Арментариус што значи говедар. Рано је ступио у војску, не зна се тачно када, али оно што говори о успону њега као војника јесте усињење од стране Диоклецијана и проглашење за цезара и свог савладара 293. године. Тада је и добио ново име – Ц. Галериус Валериус Максимианус. Те исте 293. године напушта своју прву супругу са којом има ћерку Максимилу и жени се Диоклецијановом ћерком Валеријом. Након војних подухвата на заштити границе на Дунаву 295. и 296. године и њиховог срећног окончавања, Галерије 296. године налаже да се у Панонији искрче шуме и исуши Блатно језеро и ту провинцију назива по својој жени Валерији. Претпоставља се да је тај чин ради захвалности што му је сина Кандидијана, рођеног од стране једне наложнице, прихватила као своје рођено дете. Најзначајније године у Галеријевом животу су 297. и 298. година – однео је победу у рату против Персијанаца. Тада добија највише почasti од Диоклецијана, а у царству бива слављен као други Ромул и Александар Велики. Од те 299. година он почиње политичку пропаганду и представља себе као некога ко има божанско порекло - мајка Ромула га је попут Олимпијаде, мајке Александра Великог, зачала са самим богом Марсом, који јој се приближио у виду аждаје. У следеће две године, Галерије односи победе у ратовима, а мајка Ромула је стално уз њега, те се сматра да је имала великог утицаја на њега када је 302. и 303. године вршио велики притисак на Диоклецијана да отпочне са прогонима хришћана. 1. маја 305. године Галерије бива проглашен за августа, а три године касније и његова супруга Валерија постаје августа. С пролећа 310. године се тешко разболео, почетком 311. године, неколико дана пред смрт издаје едикт о толеранцији хришћана. Тим едиктом је над „боговском“ превладала његова људска особина. Сахрањен је на Ромулијани, у чину апотеозе, у коме је са мајком узнешен међу богове.⁸⁴

⁸⁴ Електронска библиотека – Драгослав Срејовић
http://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-diva_c.html (посећен 8.5.2016.)

6.5. Разлози уласка Феликс Ромулијане на Унескову листу

Своју посебност Феликс Ромулијана дугује идеологији ствараоца – императору Галерију. Позната нам је његова повезаност са римским боговима и наклоност према мајци, те је у складу са тим и градио своју палату. Стварана да му буде пребивалиште након владавине, плански је саградио и грађевине које је посветио својој мајци Ромули. Просторно одвојен, али нераскидиви део палате представља и меморијални комплекс на оближњем брегу, место на коме су император и његова мајка чином апотеозе узнесени међу богове, што је један од разлога да се ово место нађе на Унесковој листи.

Још један од разлога који чини Феликс Ромулијану изузетном јесте тај што представља једини пример такве врсте градње у периоду друге тетрархије. Такође не могу се а не поменути мозаици и декоративни архитектонски елементи који спадају у ред врхунских уметничких дела позно античког периода и носе у себи јаку симболику.

Палата је саграђена на територији бивше провинције Дакије Рипенсис, која је била под креативним утицајем како запада тако и истока што се и одразило на слободу у архитектури и пројектовању одређених грађевина.⁸⁵

Све горе поменуто приказује Ромулијану као јединствену грађевину, на којој је последњи пут извршена апотеоза, са свим својим уметничким квалитетима, саграђену на јако важном месту за тај период. То јој је доделило част да се 2007. године нађе на Унесковој листи светске културне баштине.

6.6. Посетиоци на Феликс Ромулијани

Као један од најлепших примера римске дворске градитељске традиције из периода тетрархије (крај 3 и почетак 4 века н.е.), Феликс Ромулијана је 2007. године уписана на UNESCO-ву листу светске културне баштине.

На графику видимо да је годину дана по упису на листу културне баштине Ромулијану посетило близу 45.000 туриста, што је и највише у посматраном периоду. Такође можемо запазити да иако је укупан број посета у наредним

⁸⁵ UNESCO – Gamzigrad - Romuliana
<http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1253.pdf> strana 6

годинама био мањи од 2008. и варирао, приметан је пораст учешћа страних туриста.

Графикон број 11: Број страних и домаћих туриста који су посетили Феликс Ромулијану у периоду 2007-2015.⁸⁶

6.7. Одрживи развој туризма на Феликс Ромулијани

За заштиту Феликс Ромулијане надлежан је Републички завод за заштиту споменика културе и Археолошки институт из Београда. Без њихове дозволе није могуће извршити било какву реконструкцију или конзервацију на локалитету.

Овај локалитет спада у категорију *непокретног културног добра од изузетног значаја*⁸⁷. Према Закону о културним добрима да би потпало под ту категорију, културно добро мора да поседује бар једну од следећих карактеристика: да је од посебног значаја за друштвени, историјски и културни развој народа у његовој историји; да сведочи о важним историјским личностима и догађајима; да представља уникатне примере стваралаштва у прошлости; да има велики утицај на друштвени, културни, технички и научни развој; или поседује велику уметничку вредност.⁸⁸

⁸⁶ Подаци добијени из Народног музеја у Зајечару

⁸⁷ Републички завод за заштиту споменика културе - Београд

<http://www.spomenici.heritage.gov.rs/lat/nkd/pregled/romuliana> (посећен 2.12.2016.)

⁸⁸ Закон о културним добрима, члан 5

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturnim_dobrima.html, (посећен 1.12.2016.)

Феликс Ромулијана је добила статус културног добра од изузетног значаја захваљујући идеологији свога ствараоца – императора Гаја Галерија Велерија Максимилијана. Градио је палату у коју је желео да се повуче након силаска са власти, а како је био веома повезан са мајком Ромулом, саградио је и грађевине посвећене њој.⁸⁹ На километар од палате, на брду Магура, налази се више сакралних објеката. Иако просторно одвојени, представљају њен нераскидиви део. То је место на коме су чином апотеозе узнесени међу богове прво његова мајка Ромула, а потом и сам Галерије. Овај чин је један од разлога да се Ромулијана нађе на Унесковој листи 29. јуна 2007. године.

Њеној посебности је допринео и начин градње – једини такве врсте у периоду друге тетрархије. Мозаици којима су грађевине украшаване спадају у врхунска уметничка дела.

Све што смо изнели показује колико је Ромулијана као палата јединствена и значајна и зашто је од изузетног значаја као културно добро. Самим тим она је и предмет заштите државе, што прописује и Закон о заштити културних добара. Према Закону, добро које ужива заштиту се не сме оштетити, нити му се сме мењати намена, а заштита се обезбеђује и на основу прописа о планирању и уређењу простора.⁹⁰

Када причамо о одрживости самог локалитета потребно је да имамо два погледа : одрживост која се односи на туристичку експлоатацију и она која се односи на конзервације и археолошка ископавања. Забележен приход остварен продајом улазница и сувенира у 2016. години износио је 9.392.000 динара и он свакако прелази расход који се односи на плате запослених на локалитету⁹¹. Тиме можемо потврдити хипотезу постављену у раду да локалитет може сам себе да издржава захваљујући сопственим приходима. Што се тиче одрживости посматране из угла конзервације присупило изради Плана интегралне рехабилитације археолошког наслеђа Феликс Ромулијана, о коме ће у поглављу 6.11. бити речи.

⁸⁹ Ромулијана је 1979. године проглашена културним добром од изузетног значаја, (објављено у Службеном гласнику Републике Србије“ бр. 14/79)

⁹⁰ Закон о културним добрима, члан 4

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturnim_dobrima.html (члан 4), посећен 5.12.2016.

⁹¹ Податак добијен из рачуноводствене службе Народног музеја „Зајечар“

6.8. Зоне заштите Феликс Ромулијане према Просторном плану

Влада Републике Србије је на предлог Републичке агенције за просторно планирање 2004. године донела Уредбу о утврђивању просторног плана подручја археолошког налазишта Ромулијана – Гамзиград⁹², чиме су установљене границе овог налазишта. Према Плану, границе археолошког налазишта обухватају општине Гамзиград и Звездан, које су смештене на територији Зајечара. Ово подручје је подељено на зоне различитог степена заштите:

- најужу зону заштите;
- зону са прелазним режимом заштите I и II;
- ширу зону заштите.

6.9. Најужа зона заштите

За наш рад од највећег интереса је најужа, I зона заштите археолошког налазишта која обухвата околину палате Феликс Ромулијане, сакралне споменике на брду Магури и још 16 мањих налазишта. Највиши степен заштите усмерен је на саму унутрашњост царске палате.

Подручје I степена заштите служи за научна истраживања и едукације које организује Српска академија наука и уметности, Одељење за археологију. Такође, на овом простору се ради конзервација и рестаурација коју врши Републички завод за заштиту споменика културе. Сама палата је намењена и туристичким посетама. Према Просторном плану капацитет ове зоне одређен је на 300 посетилаца, чији се број (до 50) може повећати у шпицу сезоне. Предвиђено је њихово задржавање 2 до 6 часова током летње сезоне, али и у пролећној и јесењој вансезони. Туристи куповином карте стичу могућност и посете Народном музеју у Зајечару. На самој палати уз пратњу водича бивају упознати са периодом настанка Феликс Ромулијане и идеологијом њеног ствараоца императора Галерија. Данас, захваљујући реализованим пројектима,

⁹²Уредба о утврђивању просторног плана
http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2004_12/t12_0049.htm (посећен 6.12.2016.)

уз помоћ 3D технологије, посетиоцима је представљена палата баш онако како је изгледала с краја трећег и почетком четвртог века.

Ова зона представља највиши и најстрожи степен заштите и простира се на површини од 175 хектара.

6.10. Мере заштите културног добра

Изнели смо чињенице које говоре о томе колико је археолошки локалитет Феликс Ромулијана значајан. Као такав, неопходно је да се заштити заједно са околином у којој се налази. *Интегрална заштита* подразумева заштиту културног добра са окружењем у коме се оно налази. Инструменти интегралне заштите могу бити разноврсни, а најзначајнији су:

- *Мере техничке заштите* које подразумевају конзервацију, реконструкцију, санацију, адаптацију, ревитализацију и презентацију.
- *Просторно и урбанистичко планирање*
- *Управљање непокретним културним добром и његовим окружењем.*

На Феликс Ромулијани се од априла до новембра, односно док временски услови дозвољавају, реализују мере техничке заштите под надлежношћу Завода за заштиту споменика културе града Београда и Археолошког института.⁹³ Презентацију овог културног добра врши сам Народни музеј „Зајечар“ као и ЦЕКИТ.⁹⁴

Просторно и урбанистичко планирање, као инструмент интегралне заштите се врши ради очувања како самог културног добра, тако и његовог окружења. Већ смо писали о Просторном плану и утврђеним зонама заштите на Феликс Ромулијани, а на крају другог дела ћемо се обратити пажњу на ограничења у заштити, развоју и уређењу овог простора.

Када је реч о надлежности, овај археолошки локалитет је под Републичким заводом за заштиту споменика културе – Београд. Територијално надлежни завод је Завод за заштиту споменика културе Ниш⁹⁵, док самим локалитетом управља Народни музеј „Зајечар“.

⁹³ Народни музеј „Зајечар“ је 2010. године од владе Јапана добио сто за конзервацију предмета

⁹⁴ Пун назив је Установа, Центар за културу и туризам града Зајечара

⁹⁵ Републички завод за заштиту споменика културе - Београд

<http://www.spomenici.heritage.gov.rs/cir/nkd/pregled/romuliana> , посећен 8.12.2026.

6.11. План интегралне рехабилитације археолошког наслеђа Феликс Ромулијана

У оквиру Регионалног програма за културно и природно наслеђе у југоисточној Европи 2003-2008 који је покренуо Савет Европе, покренут је Пројект план интегралне рехабилитације архитектонског и археолошког наслеђа (IRPP/SAAH). Партнери програма су биле све државе југоисточне Европе, које су се удружиле са циљем подизања вредности културног наслеђа овог региона, који представља и идентитет за исти. Удруживање ових земаља је такође имало за циљ усаглашавање политике одрживог развоја које се односи управо на културно и природно наслеђе.⁹⁶

Како би се спречило даље пропадање палате и како би била боље очувана, предвиђени су конзерваторски и рестаураторски радови овим пројектом. Такође, предвиђена је и изградња визиторског центра у коме би били смештени туристи и стручњаци који истражују локалитет и на коме би се вршиле едукације посетилаца. Више о њему биће писано у делу о перспективи развоја туризма на Феликс Ромулијани.

За реализацију овог пројекта планирани трошкови су 3.836.000 еура који су распоређени за конзерваторско-рестаураторске радове (2.300.000 еура) и визиторски центар (1.536.000 еура). Оно што може бити препрека остварењу пројекта јесте недостатак средстава и континуитета у финансирању, потом могућа инфлација као и небрига за очување и конзервацију налазишта.

Од овог пројекта користи би биле велике, а огледале би се у бољем економском и културном квалитету живота локалне заједнице. Пре свега се мисли на запослење десеторо људи на локалитету – водиче, раднике који одржавају палату и мајсторе. Такође, нова радна места би се отворила и при изградњи визиторског центра – укупно петнаест, од тога осморо би било запослено током целе године, а њих седморо у сезони. Сама реализација пројекта би утицала и на развој туризма у самом месту, повећала би се понуда занатских и кулинарских производа, број угоститељских предузећа, употпунила би се туристичка понуда места, а то би утицало и на раст прихода.

⁹⁶ Извештај о мисији експерата Савета Европе 4.-7. март 2008. (Регионални програм за културно и природно наслеђе југоисточне Европе – Пројект план интегралне рехабилитације архитектонског и археолошког наслеђа IRPP/SAAH)

Главни циљ пројекта јесте очување овог културног добра, а то са собом повлачи повећање животног стандарда локалног становништва и самим тим одрживи развој у будућем периоду. Све ово би утицало на подизање свести о неопходности заштите културног добра као битном економском ресурсу.

Када је реч о рестаурацији мозаика, одговорност је пала на Републички завод за заштиту споменика културе који је у обавези да повери радове лиценцираним фирмама за рад на културним добрима од изузетног значаја.

Народном музеју „Зајечар“ је поверена одговорност за одржавање палате Феликс Ромулијане, као и мозаика који су пренешени у Музеј.

Ископавања ће вршити и бити одговоран за иста Археолошки институт из Београда.

За све ове радове су неопходна финансијска средства, а учешће у финансирању треба узети Министарство културе, Министарство економије и регионалног развоја – Сектор за развој туризма⁹⁷, German Technical Cooperation – GTZ Београд и град Зајечар. Учесће у промоцији и стварање од Феликс Ромулијане националног брэнда је припало Туристичкој организацији Србије и Туристичкој организацији Зајечара.⁹⁸ Такође, у промоцију је укључено и Удружење туристичких новинара Србије, медији и локалне туристичке агенције.

Када је реч о реализацији пројекта, увек постоји могућност појаве одређених ризика који би утицали на даљи развој догађаја и радова. Први и основни ризик се односи на недостатак финансијских средстава, а то би директно утицало на план реализације конзервације и заштите самог локалитета. Потом, морају се узети у обзир и потешкоће при набавци материјала за конзерваторско рестаураторске радове, обзиром да су потребне посебне врсте камена који је коришћен у античком периоду, а сада се не могу добити путем редовне експлоатације. Постоји још један проблем за који је потребно изнаћи решење путем студије. Наиме, ради се о заштити подних мозаика који су конзервирани и заштићени песком, а над којима је потребно дићи заштитну конструкцију. Питање је у којој мери ће они заклонити поглед посетиоцима и утицати на визуелне промене, а на то одговор треба дати управо студија. Такође, један од ризика је и нагли раст посетиоца на палати.

⁹⁷ Данас је Сектор туризма под Министарством за туризам и телекомуникације

⁹⁸ Туристичка организација Зајечара је током ликвидације прешла у ЦЕКИТ – Установу, Центар за културу и туризам града Зајечара

Управо како би се сагледало што више ризика, али и позитивних страна, израђена је SWOT анализа (Strengths, Weakness, Opportunities i Treats) која се најчешће примењује у стратегијском планирању. Она нам је дала податке о снази, слабостима, могућностима / потенцијалима и претњама. Уопште, сврха SWOT анализе је да се њоме омогући максимално коришћење шанси и снага, као и да се сведу на минимум слабости и претње (Черовић, 2009, 226).

6.11.1. SWOT анализа царске палате Феликс Ромулијана

Strengths, Weakness, Opportunities i Treats – SWOT анализа се најчешће примењује у стратегијском планирању. Њоме су обухваћене снаге и слабости предузећа (интерни фактори) као и шансе и претње из окружења (екстерни фактори). Ови подаци су модел на основу кога топ менаџмент прави визију, мисију и одређује циљеве. Сврха SWOT анализе је да се њоме омогући максимално коришћење шанси и снага, као и да се сведу на минимум слабости и претње (Черовић, 2009, 226).

6.11.1.1. Снага

Снага као један од четири елемента SWAT анализе се односи на позитивне унутрашње факторе и у нашем случају, она се испољава кроз следеће тезе:

- Феликс Ромулијана је 2007. године уписана на UNESCO-ву листу светске културне баштине и представља културно добро изузетне вредности што је чини веома битном за посетиоце;
- Палата је делимично рестаурирана и заједно са кулама и зидинама које је окружују пружа посетиоцима упечатљив утисак;
- Посетиоци могу видети различите ископане грађевине украшене архитектонским елементима који пружају увид у луксуз саме палате
- Добра сарадња са Народним музејем из Зајечара у коме су изложени делови мозаика и различити предмети пронађени на палати који сведоче о животу у доба антике;
- Предмети који су пронађени приликом ископавања, пре свега мозаици су високог уметничког квалитета;

- На палати су чувари који раде 24 часа;
- Посетиоци имају прилику да сазнају о историји палате захваљујући водичима који детаље о њој причају на српском, енглеском и немачком језику;
- Израђен је промо материјал на српском, енглеском и италијанском језику и он се осим на палати може наћи и у Музеју и туристичком информативном центру;
- На Међународној ликовној колонији⁹⁹ се промовише Ромулијана – уметници сликају два дела које потом остављају у посед граду Зајечару. Ове уметничке слике красе зидове јавних градских установа;
- Остварена је добра сарадња са Археолошким институтом из Франкфурта на Мајни чија комисија врши ископавања на палати;
- Близина Гамзиградске бање, која због својих термалних вода и Специјалне болнице има целогодишњу посету, и у којој још од 1906. године ради електрана интересантна посетиоцима;
- Захваљујући реализацији пројекта ХЕРА, туристи имају прилике да путем 3Д технологије „прошетају“ палатом у време док је њом владао император Галерије.

6.11.1.2. Слабости

Слабости су негативни унутрашњи фактори, конкретно у нашој анализи се односе на следеће ставке:

- Куле са зидинама нису у одговарајућој мери конзервиране што представља опасност од пропадања;
- Локалитет се налази на самом истоку земље, удаљен од аутопута и великих градова у Србији – Београда, Новог сада и Ниша;
- При самој општини нема планова који се односе на побољшање инфраструктуре;
- Није изграђен визиторски центар, већ постоји само један мали објект у коме се врши продаја карата и сувенира;
- Не постоји адекватна понуда хране, пића и смештајних капацитета, односно услуга које би користили туристи. Једино је у летњем периоду

⁹⁹ Ове, 2016. године одржана је 23. по реду Међународна ликовна колонија у организацији ЦЕКИТ-а

отворена башта за продају пића и сладоледа, али не задовољава потребе за овом врстом услуга;

- Локалитет није довољно промовисан на међународном тржишту;

6.11.1.3. Могућности / Потенцијали

Сама Феликс Ромулијана даје посетиоцу визију историјских дешавања и на овоме месту постоје потенцијали који могу да се даље развијају:

- Од *научних потенцијала* постоји могућност да се организују мултидисциплинарна и систематска истраживања овог места. Такође има простора за истраживања античке уметности – керамике, мозаика, скулптура, испитивање камена који је донесен из различитих крајева, као и испитивања ендемских врста биљака и стварање слике природног окружења из тог периода;
- У научне потенцијале спадају и могућности организовања округлих столова како у земљи, тако и у иностранству у циљу добијања нових сазнања, као и унапређење сарадње са Римско – германском комисијом Археолошког института из Немачке ради истраживања простора ван зидина палате;
- Стварање конзерваторског центра где би се чували од пропадања елементи пронађени на локалитету, као и организовање радионица у којима би се оспособљавали млади људи или радници музеја за ову врсту посла, представљају *конзерваторски потенцијал*;
- У *туристичке потенцијале* свакако спада могућност организовања дегустације специјалитета карактеристичних за овај крај. Обзиром да музеј добро сарађује са удружењима жена из околних села, постоји могућност куповине њихових производа (сира, џема, меда...);
- *Образовне потенцијале* је могуће развијати на многим пољима, почев од предавања из историје која је могуће реализовати организацијом екскурзија, затим постоји могућност обучавања мајстора који би зидали античком техником и били обучени за обраду пешчара и кречњака (камена који су коришћени на палати), све то путем организације радионица. Такође, постоји могућност обучавања ђака који би на радионицама правили предмете од керамике према моделима античких

оригинала, као и организација радионица које би аматерима пружила могућност учења и израде мозаика са античким мотивима;

- Од *културних потенцијала* на Феликс Ромулијани се пружа могућност организовања летње филозофске школе (традиционално се већ одржава из године у годину), концерата класичне и традиционалне музике, фестивала класичне античке драме и књижевних вечери;
- Кроз *радни потенцијал* се пружа могућност запослења стручњака који би водили горе поменуте радионице. Такође се отварају нова радна места на којима би се запослило локално становништво, а односе се на обезбеђивање палате и њено одржавање. У могућности спада и ангажовање локалних уметника за израду сувенира и материјала за промоцију;
- На крају вреди поменути и *забавни потенцијал* који се огледа кроз анимацију деце школског узраста која би пролазила кроз лавиринт постављен ван зидина палате, и у коме би били знаци са смерницама ка правом путу и самом археолошком налазишту. Потом, могуће је организовати ТВ квиз у коме би главна тема била Феликс Ромулијана, њен настанак и историја. Све ово даље даје идеје и могућности за израду друштвених игара које су везане за царску палату.

•

6.11.1.4. Претње

Претње представљају негативне спољашње факторе у SWAT анализи, а у нашем случају оне су:

- Неповољни климатски услови (киша и снег) неповољно утичу на спирање везивних структура зидова и пропадање кровова;
- Сам недостатак финансијских средстава неповољно утиче на конзерваторске радове, што утиче на неодговарајуће одржавање саме палате;
- Постоји страх од незаконитог ископавања археолошких остатака;
- Услед неконтролисаног повећања туриста постоји опасност од оштећења самих археолошких остатака;

- Недостатак стручног особља које би успешно управљало и спроводило маркетиншких стратегија.¹⁰⁰

Ова анализа нам показује да постоји велика могућност код развоја туризма на локалитету Феликс Ромулијана, под условом да се реализују радови на конзервацији археолошког налазишта и његове заштите, као и градња визиторског центра са добрим менаџментом.

6.12. Проблеми одрживог развоја туризма на Феликс Ромулијани

Основни проблеми када говоримо о Феликс Ромулијани се односе на проблеме заштите, развоја и уређења, а изнети су у Просторном плану, као *ограничења* овог простора.¹⁰¹ Проблеми који се јављају су следећи:

- Главну препреку у даљем истраживању и заштити археолошког налазишта представљају нерешена имовинско-правна питања, односно права на пољопривредно земљиште приватних власника. Овај проблем се јавља чак и у зони првог степена заштите. До сада није било конфликта из два разлога: власници све мање обрађују своја земљишта, а истраживања су ограничена скромним финансијским средствима. Решење које треба да се пронађе треба да задовољи интересе обе стране – омогућити истраживања откупом, закупом или другим обликом третмана земљишта, чиме би били очувани интереси власника уз несметан рад на налазишту.
- Изградња викендица која је непланска и на подручју археолошког налазишта у многостручно нарушава изглед овог окружења, а јављају се и комунални проблеми, те је потребно донети одређену регулативу којом би се прописала сама изградња нових објеката и којом би се уклонили они објекти који нису у директној функцији налазишта.
- Преко зоне у I степену заштите пролази далековод, који је потребно изместити како због ремећења природног предела Царске палата, тако и због потребе за већим капацитетом електричне енергије. Из ових разлога, у плану је изградња новог далековода.

¹⁰⁰ Регионални програм за културно и природно наслеђе у Југоисточној Европи 2003- (RPSEE) – Пројект план интегралне рехабилитације архитектонског и археолошког наслеђа, страна 20

¹⁰¹ Уредба о утврђивању просторног плана

http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2004_12/t12_0049.htm , стр. 6, посећен 8.12.2016.

- Нередован и неизвесан прилив новца је у великој мери проблем и ограничавајући фактор када је конзервација, рестаурација и истраживање овог места у питању.

7. ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА У ЗАЈЕЧАРУ

7.1. ХЕРА као перспектива развоја културног туризма

Културни туризам према тврдњама Светске туристичке организације представља 35-40% укупног међународног туризма, а расте 15% годишње – три пута брже од стопе раста туристичког промета у целини.¹⁰²

Код овог вида туризма, купац плаћа за доживљај а враћа се кући односећи сећање. Културни туристи су образовани и одлазе на она места која су осталим туристима мање занимљива.

Фасцинација прошлости, замишљање Римске и Грчке цивилизације, географски положај многих археолошких налазишта Медитеранског басена представљају важне факторе за привлачење туриста.¹⁰³

Ако причамо уопште о развоју културног туризма код нас, морамо имати у виду да култура спада у друштвену надоградњу, којој се тек пошто смо егзистенцијално сигурни и задовољни окрећемо.

Оно што ће допринети још бољем позиционирању и препознавању Феликс Ромулијане у свету јесте ХЕРА пројекат који је почео у новембру 2013. године и његова реализација је трајала до септембра 2016. године.¹⁰⁴ У његово остварење је укључено поред Србије још седам земаља јадранског басена: Хрватска, Словенија, Италија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Албанија и Грчка.

Јадрански басен вековима представља раскрсницу цивилизација и култура што је као последицу дало јединствену културну разноликост. Државе јадранског басена у својој туристичкој понуди делују неповезано, што заправо представља и изазов за овај пројекат. ХЕРИН крајњи циљ представља развој одрживог туризма унутар јадранског подручја, као и примена нових модела управљања одрживог туризма. Један од кључних проблема којим се бави ХЕРА јесу туристички сектор и култура, односно недостатак стратегије управљања

¹⁰² *Cultural Tourism – Making it work for you*

<http://www.aofeonline.com/uplds/cultural-tourism.pdf> (посећен 27.5.2015.)

¹⁰³ Jansen-Verbeke M., Priestley G. K., Russo A. P. (2008), *Cultural Resources for Tourism: Patterns, Processes And Policies*, str 136

¹⁰⁴ *Šibenik news*

<http://mok.hr/zupanja-info/item/19873-fond-za-sufinanciranje-eu-projekata-odobrio-maksimalni-iznos-za-hera-projekt> (посећен 30.5.2016.)

културном баштином, као и недовољна укљученост оних који су задужени за промовисање културне баштине. Укупна вредност пројекта Хера износи 8.842.602,24 еура. Ако имамо у виду чињеницу да су културни споменици ту и зими и лети, као и то да се могу посећивати у свим годишњим добима, једна од идеја је такође и рад на смањењу сезоналости.¹⁰⁵

На основу досадашњих активности може се рећи да је овај пројекат доста допринео унапређењу саме понуде у земљама јадранског басена. Тако у Италији, између осталог, парама пројекта је финансиран Визиторски центар у Риминију. Сам центар је усмерен на унапређење и одрживост културног туризма на Јадрану.¹⁰⁶ У Кампали (Италија) је реновиран и интерактивним екранима опремљен туристички инфо центар. Тиме су туристима стављене на располагање информације о локалним знаменитостима, догађајима, културним програмима и представљена им је виртуелна тура кроз културну баштину и богатство на тој територији. Ако кренемо даље, у Словенији, у Постојни је изграђен нови туристички информативни центар коме је главни циљ презентација и промоција округа. Општина Пиран је добила, од пројекта, реновиран културни центар „Божидар Јакац“ у Падни, месту које има историјско наслеђе први пут поменуто у документима из 9. века. Циљ реконструкције је валоризација културног наслеђа руралних делова словеначке обале. Путујући даље обалом Јадрана, стижемо у Хрватску, у Задар. Зарад дужег боравка туриста у граду и повећања њихове потрошње, осмишљена је рута, финансирана овим пројектом. Она обухвата три локалитета – Пролаз цара Аугуста, Врата св. Кршевана и Мали арсенал.¹⁰⁷ Идући даље, стижемо до Босне и Херцеговине, до Бихаћа, код кога је саниран стари Соколац у сврху унапређења културно-туристичке понуде. На ред стиже и Србија са локалитетом уврштеним у светску културну баштину – Феликс Ромулијаном. О њему смо већ писали.

Захваљујући ХЕРИ туристи данас имају могућност да се путем 3Д технологије врате у 3. и 4. век и „прошетају“ палатом уз аудио вођење. Такође, на располагању им је и временска линија, уз помоћ коју могу упознати

¹⁰⁵ <http://www.slobodnaevropa.org/a/ipa-fondovima-do-turistickog-nivoa-evrope/25431031.html> (посећен 30.5.2016.)

¹⁰⁶ Facebook

<https://www.facebook.com/heradriatic> (посећен 30.5.2016.)

¹⁰⁷ Министарство туризма републике Хрватске
<http://www.mint.hr/default.aspx?id=32953> (посећен 30.5.2016.)

различите периоде кроз које је Ромулијана прошла.¹⁰⁸ Ово више добија на значају ако се узме у обзир да коришћење аудио-водича и увођење савремене технологије доводи до бољег уживања у месту и квалитетнијег искуства туристе (Raj et al, 2013, 64). Не треба изоставити, када је реч о средствима за вођење туриста ни постојање информационе табле за слепе са Брајевом азбуком, на којој су исписани називи грађевина и историја палате Феликс Ромулијане.

7.2. Пут римских царева

На простору данашње Србије је рођено шеснаест римских императора (утврђује се рођење и седамнаестог). Ова чињеница указује на значај територије наше државе у тадашњем античком Римском царству. У циљу повезивања археолошки и историјски значајних места настали су *Путеви римских царева* са визијом да постану *најважнија културноисторијска туристичка рута* у Србији.¹⁰⁹

Прво место ове руте, крећући се од севера ка југу, представља Царска палата *Sirmium*, на тлу данашње Сремске Митровице. Подигнута крајем 3. или почетком 4. века, ова палата је имала службени простор за обављање дужности императора као и просторије у којима је он живео са породицом.¹¹⁰ Следећа станица која повезује римске императоре јесте у нашем главном граду, војни логор и насеље *Сингидунум*, подигнут на темељима келтског града почетком 1. века.¹¹¹ Остаци овог римског града данас се могу видети на београдској тврђави, Калемегданском парку и у ширем центру града. Антички град *Виминацијум* је следећа станица ове руте. Ово значајно војно седиште и главни град римске провинције Горње Мезије удаљен је 13 км од Пожаревца.¹¹² Из Виминацијума паралелно током Дунава, спуштамо се даље до *Трајанове табле*, *Дијане* и *Трајановог моста*. Данас се Трајанова табла, подигнута од

¹⁰⁸ http://www.kreativnaekonomija.com/wp-content/uploads/2016/03/Felix-Romuliana_Kulturno-nasle%C4%91e-kaao-resurs-lokalnog-razvoja_FINALNO.pdf (посећен 30.5.2016.), слајд 49

¹⁰⁹ Мастер план

<https://futurehospitalityleaders.files.wordpress.com/2012/08/master-plan-kulturnoistorijske-rute-put-rimskih-careva.pdf>

¹¹⁰ Царска палата Сирмиум

<http://www.carskapalata.rs/carskapalata.html> (посећен 15.6.2016)

¹¹¹ Град Београд, Антички град

<http://www.beograd.rs/lat/upoznajte-beograd/1170-anticki-period/> (посећен 15.6.2016.)

¹¹² Виминациум

<http://viminacium.org.rs/viminacium/lokalitet/> (посећен 15.6.2016.)

стране императора Трајана 100. године, може видети с Дунава, нарочито током лета када из Кладова испловљава туристички брод.¹¹³ Наредна тачка на путевима римских императора је Феликс Ромулијана о којој је већ било речи у овом раду. Након ње пут нас води до Наисуса - родног места Константина Великог. Најотменији део луксузног предграђа Наисуса била је Медијана, настала крајем III и почетком IV века. Медијана на којој се може видети комплекс виле са перистилом тренутно је затворена за посете због реконструкције.¹¹⁴ Последњи локалитет ове руте представља Јустинијана Прима, односно Царичин Град, удаљен 40 километара од Лесковца. Град је сачињен од три дела Акропоља, Горњег и Доњег града.¹¹⁵

У мастер плану „Пут римских царева“ рађеном за ову руту из анализе тржишта се види да је ниво туризма у општинама кроз које рута пролази изузетно низак, као и постојећа туристичка понуда подручја. Да би рута постала посећена потребно је да буде тематизована, да има развијену туристичку инфраструктуру и добру презентацију староримског културног наслеђа. Потребно је објединити све локалитете што изискује успешно успостављање партнерских односа и додавање значајних догађаја или манифестација које ће привући туристе који нису примарно мотивисани културом.

До данас рута *Пут римских царева* није реализована као скуп локалитета „спакованих“ у јединствен туристички производ, али свако археолошко налазиште за себе прихвата туристе. Уколико у будућности буде реализована ова рута, утицаће директно и на развој културног туризма на Феликс Ромулијани и Зајечару. Ова рута нарочито добија на значају ако имамо у виду да град Зајечар није обухваћен најновијом Стратегијом о развоју туризма као туристичка дестинација, али је поменута Феликс Ромулијана као део светске културне баштине. У акционом плану Стратегије поменута је рута „*Пут културе римских императора*“, ¹¹⁶ што треба да представља полазну тачку одакле туристички сектор у Зајечару треба да спроводи своје пословне активности.

¹¹³ Discover Serbia - Diana

<http://www.discoverserbia.org/sr/listocna-srbija/trajanova-tabla> (посећен 15.6.2016.)

¹¹⁴ Туристичка организација Ниш - Медијана

<http://www.visitnis.com/medijana.html> (посећен 22.6.2016.)

¹¹⁵ http://www.b92.net/putovanja/city-break.php?nav_id=658006 (посећен 22.6.2016.)

¹¹⁶ Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године

7.3. Врело – Шаркамен

Повезивање остатака царских градова у јединствени туристички производ утицало би позитивно на приходе, обзиром да је овај вид туризма у свету све популарнији и чак четири пута скупљи.¹¹⁷ Међутим, вреди поменути још један локалитет и уврстити га у исту понуду, обзиром да је повезан и грађен по узору на Феликс Ромулијану.

Римско археолошко налазиште Врело налази се 6 км западно од села Шаркамен, код Неготина. Датира из 4. века, а подигао га је један од царева тетрархије, Максимин Даја (305-313), сестрић императора Галерија. Прва истраживања су започета 1975. године, а до сада је откривено утврђење царске резиденције и меморијални комплекс са тумулом и маузолејом.

У маузолеју је сахрањена мајка Максимиана Даје, а сестра императора Галерија. Царица-мајка је кремирана, а у крипти су осим њених посмртних остатака пронађени и остаци златног накита који је носила – огрлице, прстење, златници, плочице, чија је вредност 1996. године процењена на 1,3 милиона немачких марака.¹¹⁸

Систематска истраживања овог налазишта су рађена са прекидима. Почела су 1994. године од стране САНУ, Археолошког института у Београду и Музеја Крајина Неготин и трајала су до 2003. године. Тачно деценију касније, од 2013. године па до сада, у континуитету се реализује пројекат *Врело-Шаркамен, археолошка истраживања, презентација и промоција*, у чије активности спада истраживања овог локалитета, конзервација пронађених налаза, као и презентација архитектонских целина. Коначном реализацијом пројекта, настаће услови за промоцију и представљање јавности ове царске резиденције Врело – Шаркамен, као и за креирање новог културног садржаја и атракција.¹¹⁹ Управо је ово разлог да се ово археолошко налазиште уврсти у исту причу са *Путевима римских императора*.

¹¹⁷ Виминацијум

<http://viminacium.org.rs/wp-content/uploads/files/hemeroteka/Politika%20-%20Profit%20na%20drumovima%20rimskih%20imperatora.pdf> (посећен 3.2.2017.)

¹¹⁸ http://www.b92.net/putovanja/destinacije/evropa.php?nav_category=823&nav_id=378439

¹¹⁹ Историјски архив Неготин, (2015), Баштиник 17, стр. 68

7.4. Визиторски центар Феликс Ромулијана – пројект план

Из пројект плана интегралне рехабилитације архитектонског и археолошког наслеђа из 2004. године, произашао је Пројекат изградње визиторског центра,¹²⁰ вредан близу 5 милиона евра. Служба за локални економски развој града Зајечара је јула 2014. године предала све потребне податке за овај државни пројекат канцеларији за европске интеграције и ако све буде ишло по плану, касноантички локалитет Феликс Ромулијана би требао да добије визиторски центар током 2020. године.¹²¹ Европска унија потпомаже реализацију овог пројекта дајући тиме допринос у економском и друштвеном развоју руралних области далеких земаља које су на листи чекања уласка у саму унију.

Овим пројектом је планирана изградња туристичке инфраструктуре око града Зајечара, што би омогућило бољи прилаз палати и побољшало искуство туриста. Сама градња визиторског центра утицаће на побољшање туристичке понуде града Зајечара, а користи од реализације овог пројекта ће осетити како локално становништво, тако и сами туристи који буду посетили ово археолошко налазиште.

Како би се почело са реализацијом пројекта, прва ствар је решавање имовинско-правних питања која су везана за власништво над земљиштем. Након тога, по плану се приступа прављењу приступног пута који би водио од регионалног пута до самог Центра за посетиоце. Затим следи изградња Центра за посетиоце (површине 5х02 а 45 м²), који би се налазио на парцели која је у јавној својини, чији је носилац сам Град, што значи да дозвола за градњу може бити одмах издата. По плану је изградња и пешачке стазе од саме царске палате до брда Магуре, и за њу је потребно решити право власништва, обзиром да пролази кроз 21 парцелу. Према пројекту је планирана и бициклистичка стаза која би се од брда Магура спуштала до села Звездан, као и изградња пута који би био веза од Магуре до регионалног пута.

По плану, Центар за посетиоце би био изграђен тако да представља улаз у царску палату. На том месту је предвиђено да посетиоци паркирају возила и

¹²⁰ *Municipal Infrastructure Support Programme – Центар за посетиоце Феликс Ромулијана*

¹²¹ *Зајечар онлине – Визиторски центар*
<http://zajecaronline.com/vizitorski-centar-na-romulijani/>

купе карте за улаз, а такође и добију информације о самом месту уз могућност освежења. Ова зграда би била место одржавања великог броја манифестација или културних догађаја, пре свега би послужила као пријемни центар за догађај као што је Гитаријада.

Према проценама, предвиђено је да број посетиоца на царској палати достигне посету од 50.000 на годишњем нивоу, а Центар за посетиоце је пројектован за прихват туриста капацитета од 70 посетиоца по сату.

8. БЕНЧМАРК АНАЛИЗА

Бенчмарк представља анализу и упоређивање најбоље праксе у циљу постизања и повећања конкурентности. То је процес при коме меримо производе и услуге конкурената или лидера.

Када говоримо о Феликс Ромулијани, намеће се питање који локалитет је сличан њој и са којим се може поредити. У књизи „Феликс Ромулијана – Гамзиград“ се наводи да је једини архитектонски споменик који је и формално и суштински и временски близак Гамзиграду – Диоклецијанова палата у Сплиту.¹²²

Позната је Галеријева је оданост своме поочиму Диоклецијану, као и то да је и оженио његову ћерку. Интересантно је размишљање директора Зајечарског музеја, Боре Димитријевића, који претпоставља да је Ромулијану градила војска, међутим, за мозаике су били задужени посебни мајстори и уметници. Он наводи да вероватно Диоклецијан шаље своје мозаичаре зету и кћерци, како би им украсили палату, баш као што би сваки отац помогао своме детету при изградњи дома.

Обе палате су на УНЕСКО-вој листи баштине, међутим огромна предност Диоклецијанове палате је њен излазак на море. Само је 2015. године у луку у Сплиту пристало 262 крузера¹²³, што директно указује на велики број туриста.

Када смо код туриста који долазе воденим путем до својих жељених дестинација, било је речи да се доведу на Ромулијану они који бродовима путују Дунавом а пристају у Видину. Обзиром да они за сат или два заврше у том месту посету, родила се идеја да се аутобусом доведу на наш локалитет, и да им се квалитетно испуни време. Од истог се одустало због проблема чекања на граници (аутобуси се задржавају и преко 2 сата), те би тако туристи највећи део дана провели у чекању на граничном прелазу, што свакако не би било пријатно.

Иако Феликс Ромулијана по броју туриста не може бити конкурентна са Диоклецијановом палатом, за бенчмарк анализу ћемо ипак узети њу, као пример добре праксе уз идеју да се код нас могу организовати „Дани Галерија“,

¹²² Археолошки институт, (2010), *Felix Romuliana – Gamzigrad*, Алта нова, Београд, стр. 43

¹²³ <http://loc.portsplit.com/pdfshipsplans/index/2015/2015>

у периоду издавања његовог едикта (30. април / 1. мај), са свим пропратним дешавањима које наши суседи реализују.

Диоклецијанова палата – Дани Диоклецијана

Локација: Хрватска, Сплит

Опис: Дани Диоклецијана је манифестација која се одржава почетком септембра у трајању од три дана. У то време Сплит се враћа у период када је његовим улицама ходао славни римски цар Диоклецијан. Градским улицама се постројавају римске легије поред којих, уз звуке фанфара пролази цар са својом поворком, поздрављајући окупљене. Улицама града се шири мирис богате гастро понуде из доба Диоклецијана, коју посетиоци могу пробати, као и уживати у богатом програму који осликава период његове владавине – дружење са царем, представи вртића „Мали Диоклецијан“, борбама робова, музичком програму.¹²⁴

¹²⁴Facebook – dani Diokleciana
<https://www.facebook.com/DaysOfDiocletian>

125

Број посетилаца Подрума у Сплиту ¹²⁶				
2009	2010	2011	2012	2013
188.000	220.000	206.000	218.000	210.000

¹²⁵ Слике - архива Туристичке заједнице града Сплита

¹²⁶ Диоклецијанова палата је живи споменик, што значи да у њој живи становништво, а за туристе је улаз у њу отвореног типа. Из овога се изводи закључак да је сваки посетилац Сплита и посетилац палате. Број посетиоца изнет у табели се односи само на затворени део – Подруме. Овај податак је добијен од Туристичке заједнице града Сплита.

<http://www.visitsplit.com/hr/409/kontaktirajte-nas> (посећен 9.8.2016.)

Управо изношење ових података може бити идеја за организацију Галеријевих дана на Феликс Ромулијани. У прилог овоме иде и чињеница да ће ове 2017. године бити тачно деценија од уласка Ромулијане на UNESCO-ву листу светске културне баштине, што свакако треба обележити.

Ромулијану је 2015. године посетило близу 28.000¹²⁷ туриста. По посетиоцима, Виминацијум је у току исте године забележио њих 130.000¹²⁸, Сирмијум од 12.000 до 15.000¹²⁹, а Царичин град 1.200¹³⁰. За нас је интересантна Медијана, летња резиденција Цара Константина. Због реновирања, у 2015. години је била затворена, и радила је у 2016. години само четири месеца у току којих ју је посетило око 10.000 туриста.¹³¹

Медијана је место рођења Константина I. Након проглашења за цара, он је украшава и тада доживљава економски и културни процват.¹³² Због реновирања и рада на њој, јако мало догађаја је организовано у периоду када је била отворена за туристе. У 2013. години за ђаке прваке је организована радионица „Знање је у моди“, где су били упознати са самим местом.¹³³ Ове 2016. године, први пут је организован „Скајп“ час, на коме су ђаци из нишких школа путем интернета представили Медијану са мозаицима ученицима школа из Новог Сада, Зајечара и Ковачице.¹³⁴ Ово су добри примери едукације деце који би могли да се примене и на нашем локалитету Феликс Ромулијани. Познато је да 313. године цар Константин прогласио *Милански едикт*, којим је заустављен прогон хришћана и признавање њихове вере. Међутим, мало је познато да је 30. априла 313. године, две године пре Миланског едикта цар Галерије донео такође едикт о толеранцији хришћанства.¹³⁵ То је управо, као што смо већ поменули, добар разлог за организовање „Дана Галерија“, манифестације која би приближила период владавине овог цара и упознала јавност са детаљима из његовог живота.

¹²⁷ Податак добијен из Народног музеја Зајечар 019/422-930

¹²⁸ Податак добијен са локалитета Виминацијум 062/232-209

¹²⁹ Податак добијен са локалитета Сирмијум 022/618-817

¹³⁰ Податак добијен из Народног музеја Лесковац 016/847-160

¹³¹ Податак добијен из Народног музеја Ниш 018/513-430

¹³² Народни музеј Ниш (2006), Медијана, Пеликан, Ниш, стр. 9

¹³³ Податак добијен од Жељка Анђелковића, радника Народног музеја у Нишу

¹³⁴ Јужне вести – Скајп час

¹³⁵ <http://www.juznevesti.com/Drushtvo/Niski-djaci-odrzali-prvi-Skajp-cas-iz-muzeja.sr.html> (посећен 10.11.2016.)

¹³⁵ Вечерње новости – Хришћанство први признао Галерије
<http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:258882-Hriscanstvo-prvi-priznao-Galerije> (посећен 9.11.2016.)

9. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ПРЕМА АНКЕТНОМ УПИТНИКУ

Како би се спровело истраживање, направљен је анкетни упитник, састављен из два дела. Први део се односи на испитаника и садржи четири питања, док је други део усмерен на мишљење испитаника о културно-туристичкој понуди Зајечара и у њему се налази једанаест питања.

Циљ ове анкете јесте сазнати како туриста доживљава Зајечар, шта му се допада, а са чиме је евентуално разочаран. Анкетни упитник је написан на три језика – српском, енглеском и бугарском, како би обухватио што више испитаника.

Анализа података

А. Опште о испитанику

- Пол испитаника

Табела број 1.

	Број	Проценат
Женски	21	46%
Мушки	25	54%
Укупно	46	100%

Извор: Истраживање аутора

Анкету је попунило 46 испитаника који су посетили Зајечар. Из табеле се види да је мање испитаница него испитаника, односно да је у истраживању учествовало 21 особа женског пола (46 %) и 25 особа мушког пола (54 %). Удео испитаника према полу је приказан у графикону бр. 1.

Графикон број 1

Извор: Истраживање аутора

- Године испитаника

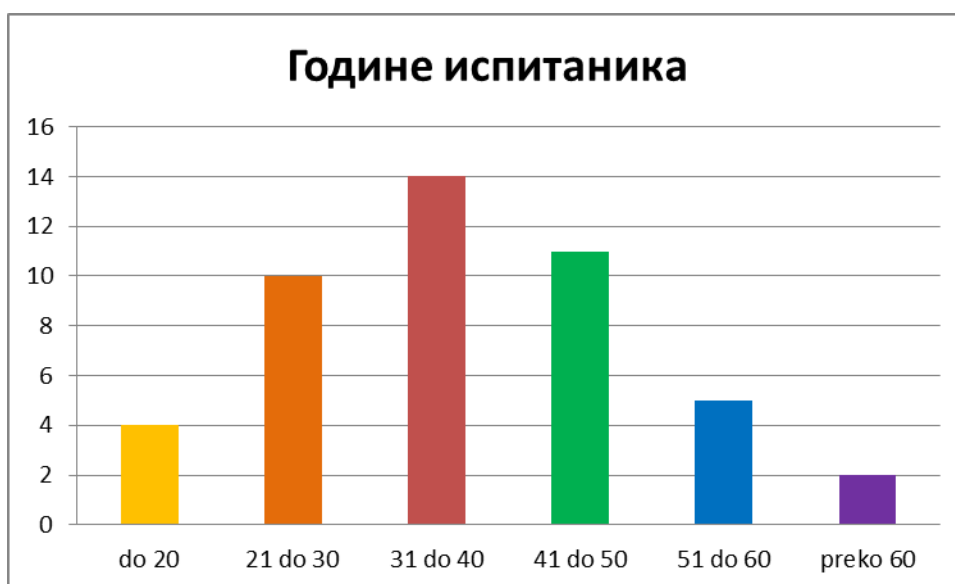
Табела број 2

	Број	Проценат
До 20 година	4	9%
Од 21 до 30 година	10	22%
Од 31 до 40 година	14	30%
Од 41 до 50 година	11	24%
Од 51 до 60 година	5	11%
Преко 60 година	2	4%
Укупно	46	100%

Извор: Истраживање аутора

У табели бр. 2 приказани су испитаници по годинама старости. Највећи број испитаника је од 31 до 40 година старости, њих 14, односно 30%, док најстаријих испитаника од преко 60 година старости има најмање и чине удео од 4%. У графику број 2 је приказан удео испитаника по старости.

График број 2

Извор: Истраживање аутора

- Стручна спрема испитаника

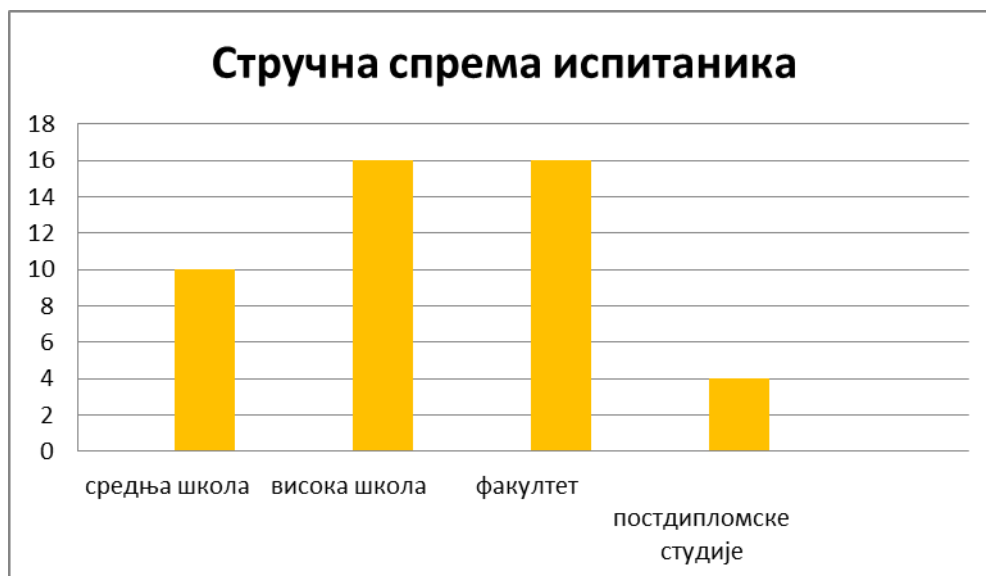
Табела број 3

Образовање	Број	Проценат
Средња школа	10	22%
Висока школа	16	35%
Факултет	16	35%
Постдипломске студије	4	8%
Укупно	46	100%

Извор: Истраживање аутора

Највећи број испитаника има високу школу или факултет, по њих 16, што укупно чини 70%. Следећа група по бројности припада анкетиранима са средњом школом, њих 10 или 22%, док најмањи проценат њих чине они који су завршили постдипломске студије, што је приказано у графику број 3.

График број 3

Извор: Истраживање аутора

- Град или држава из које испитаник долази (у загради је број испитаника из истог места или државе)

Србија (28)

- Београд (12)
- Бор (4)
- Зајечар (4)
- Књажевац (2)
- Мајданпек (2)
- Ниш (1)
- Неготин (1)
- Ужице (2)
- Горњи Милановац (1)

Иностранство (држава) (17)

- Америка (1)
- Бугарска (6)
- Немачка (4)
- Шпанија (1)
- Пољска (2)
- Француска (2)
- Тунис (1)

Б. Мишљење испитаника о културно-туристичкој понуди Зајечара

Полазна хипотеза

X0: *Културни туризам може бити фактор развоја туризма Зајечара*

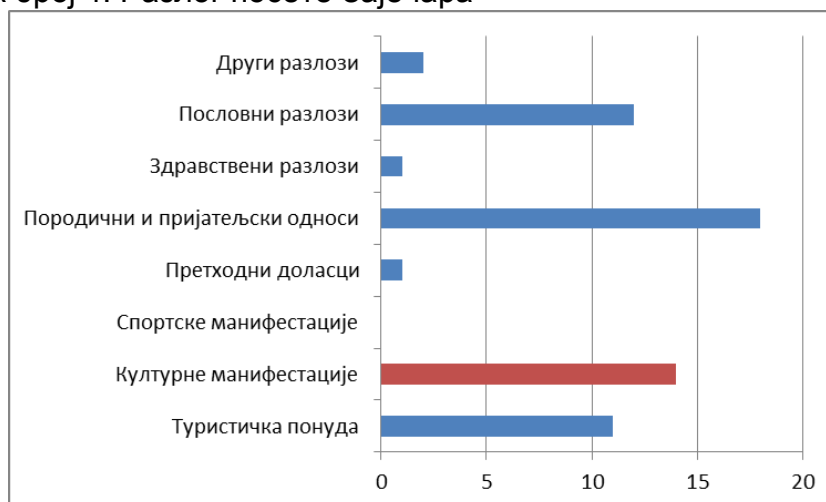
Табела број 4 ¹³⁶

Разлог доласка испитаника у Зајечар	Број	Проценти
Туристичка понуда града	11	19%
Културне манифестације	14	24%
Спортске манифестације	/	/
Претходни доласци	1	2%
Породични и пријатељски односи	18	30%
Здравствени разлози	1	2%
Пословни разлози	12	20%
Други разлози (шопинг; волонтирање)	2	3%

Извор: Истраживање аутора

Из табеле број 4 можемо видети колико испитаника је посетило Зајечар, вођено културним мотивима – њих 14, што чини скоро четвртину од укупног броја. У односу на друге разлоге посете, култура заузима друго место, чиме можемо потврдити постављену хипотезу. У графику број 4 примећујемо да се ипак највећи број посетиоца одлучило за долазак због посете породици или пријатељима, 30% њих, односно 18 анкетираних. Иако је у близини Зајечара Гамзиградска бања, са Специјалном болницом, тек је један испитаник навео разлог доласка у град ради лечења.

График број 4: Разлог посете Зајечара

Извор: Истраживање аутора

¹³⁶ Испитаници су заокруживали један или више одговора

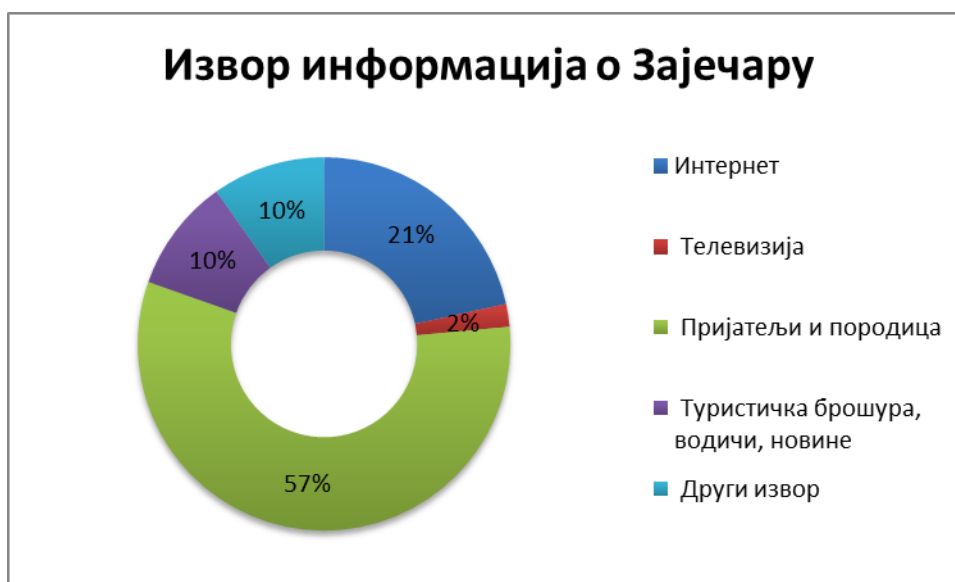
- Извор информација о Зајечару

Табела број 5

Извор информација	Број	Проценти
Интернет	11	21%
Телевизија	1	2%
Пријатељи и породица	29	57%
Туристичка брошура, водичи, новине	5	10%
Други извор (путем приче других људи; живели у Зајечару 18 година)	5	10%

Извор: Истраживање аутора

График број 5

Извор: Истраживање аутора

Табела број 5 нам показује да је највећи број посетиоца - 57%, добио информације о Зајечару преко пријатеља и породице. Тек је сваки десети читао о Зајечару из неког писаног материјала, а само 2% испитаника је гледало емисије о туристичким потенцијалима нашег града.

Превозно средство којим су испитаници дошли у Зајечар

Табела број 6

Превозно средство доласка	Број	Проценат
Сопствено возило	32	69%
Аутобус	6	13%
Воз	4	9%
Друго превозно средство (авион) ¹³⁷	4	9%

Извор: Истраживање аутора

Највећи број испитаних туриста, више од две трећине од укупног броја – њих 32 (69%) је дошло у град сопственим возилом. Аутобус као превозно средство заузима друго место, док воз користи најмањи број анкетираних.

- Број долазака

Табела број 7

Број долазака	Број	Проценат
Једном	15	32%
Два пута	6	13%
Три пута	4	9%
Више од три пута	21	46%

Извор: Истраживање аутора

Из табеле број 7 видимо да близу половине туриста из анкете (46%) је Зајечар посетило више од три пута, док је град први пут посетило 32% од укупног броја испитаних.

- Боравак у Зајечару

Табела број 8

Боравак у Зајечару	Број	Проценат
Један дан (без ноћења)	15	33%
Једну ноћ	4	9%
Две ноћи	7	15%
Више	20	43%

Извор: Истраживање аутора

¹³⁷ Зајечар нема аеродром, али испитаници који су навели овај вид превоза су дошли из друге државе, те нису написали и које превозно средство су користили од аеродрома до своје одреднице.

Више од две ноћи је у Зајечару провело 20 испитаних, који чине 43%. Након њих долазе туристи који посећују град без ноћења, а чине чак трећину од укупног броја.

- Квалитет пружених услуга

Табела број 9

Квалитет пружених услуга	Просечна оцена
Квалитет смештаја	3,96
Квалитет хране у угостит. објектима	4,23
Чистоћа града	3,68
Квалитет културно-забавних програма	4,00
Квалитет рада инфо центра	4,28

Извор: Истраживање аутора

График број 6

Извор: Истраживање аутора

Табела број 9 приказује просек оцена за пружене услуге. Испитаници су давали оцене од 1 до 5, где је 1 била најмања, а 5 највиша оцена.

График испод јасно показује да је најбоље оцењен рад инфо центра са просечном оценом 4,28. Одмах испод њега следи квалитет хране у

угоститељским објектима, по чему је Зајечар и познат. На последњем месту се нашла чистоћа града са оценом од 3,68.

X1: Зајечар поседује потенцијале за развој културног туризма

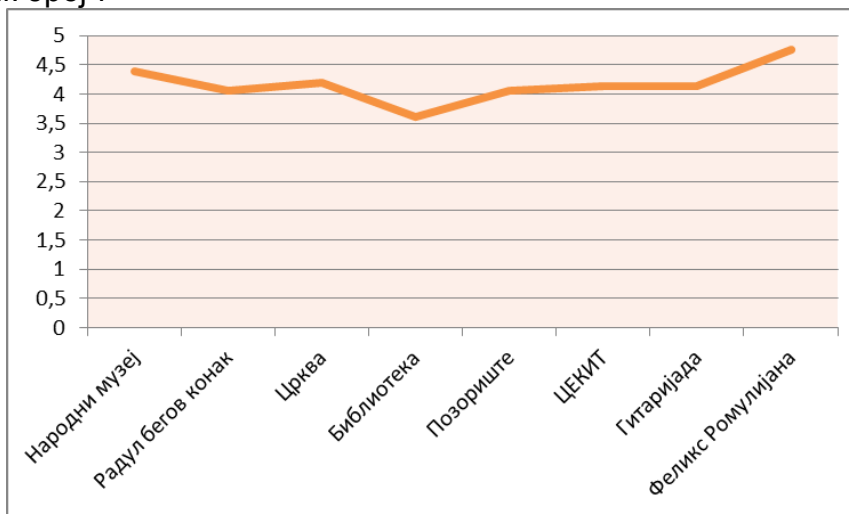
Табела број 10

Културна понуда	Просечна оцена
Народни музеј „Зајечар“	4,38
Радул бегов конак	4,05
Црква Пресвете Богородице	4,18
Матична библиотека „Светозар Марковић“	3,61
Позориште Тимочке Крајине „Зоран Радмиловић“	4,05
Установа, Центар за културу и туризам „ЦЕКИТ“	4,13
Гитаријада	4,14
Феликс Ромулијана	4,75

Извор: Истраживање аутора

У табели број 10 је представљена културна понуда града са просечним оценама. Бољи увид имамо ако погледамо график број 7. На њему примећујемо високо оцењене установе изнад четворке, осим Библиотеке која је добила оцену 3,61, чиме можемо потврдити хипотезу да Зајечар поседује потенцијале за развој културног туризма. Највећа оцена од 4,57 је додељена локалитету са УНЕСКО-ве листе, Феликс Ромулијана.

График број 7

Извор: Истраживање аутора

- Став туриста о Зајечару

На ово питање се одговарало описно. Изнећемо све утиске анкетираних, почев од оних позитивних.

- Леп, жив град са душом. Пуно простора за изласке, пуно места за културне и забавне обиласке;
- Миран град, веома занимљив, дивни људи и услужни;
- Супер је град;
- Cool!;
- Прелеп град са великим потенцијалом за развој туризма;
- Леп је град;
- Људи су врло добри и пријатни такође;
- Јако леп град, пријатан за боравак, са пуно могућности;
- Обожавам га и волим;
- Град са традицијом;
- Љубазни људи, леви кафићи, фантастична Феликс Ромулијана;
- Добра храна;
- Добра храна и особље у хотелу „Србија - ТИС“
- Гостопримство и чистоћа, добра храна;
- Симпатичан градић;
- Прекратко сам ту да бих нешто рекао ☺ ;
- Не могу да дам објективну примедбу зато што сам само један дан у граду;
- Баш леп;
- Луд и незабораван провод;
- Веома жив град са доста младих, јефтин такси;
- Суперишка;
- Најбоље искуство икада, веома мирољубив народ, доћи ћу поново овде;
- Врло добар град;
- Моје родно место;
- Није лоше;
- Миран и тих град;
- Град са традицијом која бледи;
- У центру постоји знак, али није добро објашњено да ли да идемо лево или десно;

- Ништа посебно ми није оставило утисак;
- Људи су љубазни, али стално покушавају нешто да „увале“;
- Град љубазних и срдачних људи, лоше инфраструктуре, недовољних инвестиција од стране државе као и иностраних;
- Народ добар, пријатан. Град запуштен. Гитаријада (за такмичаре) тако лоше организована. Јефтин такси;
- Суморан, депресиван град са неискоришћеним потенцијалом и сиромашном туристичком понудом.

- Најчешће примедбе туриста

Као и претходно питање и на ово је одговарано описно. Мишљења испитаника су следећа:

- Лоша инфраструктура у самом граду;
- Ништа не ради недељом сем кафића;
- Краљевица треба бити чистија, покошена са путоказима;
- Паркинг;
- Тешко се налазе карте за паркинг;
- Прилаз граду из правца Књажевца лоше изгледа;
- Сигнализација, продаја;
- Лоша инфраструктура, путеви, фасаде, паркови;
- Слаба, готово непостојећа понуда здраве хране, вегетаријанских и веганских јела у угоститељским објектима, лоша организација Гитаријаде, слаба искоришћеност историјских знаменитости у сврху туристичког брендирања.

- Предлог туриста за побољшање туристичке понуде

Након изнесеног става и примедби, испитаницима је понуђено да дају предлог како се може побољшати туристичка понуда града.

Ово су њихови одговори:

- Увођење разноврсне понуде у угоститељским објектима, таргетирање страних туриста путем друштвених мрежа, адекватан брендинг;
- Да се град уреди, отворе радна места;
- Интеграција у туристички пакет источне Србије, боље коришћење вода (спа и бањски потенцијали), традиционалне кухиње и обичаја;
- Боље информације, поготово када се датум промени;
- Боље повезати Гамзиградску Бању са понудом града Зајечара;

- Више ангажованости локалне самоуправе у смислу побољшања инфраструктуре у самом граду, повећање смештајног капацитета (изградња нових објеката или адаптација старих), ставити акценат на пословни, корпоративни развој туризма у општини;
 - Рекламе на телевизији и рекламе у брошурама које се налазе у авиону;
 - Чишћи wc;
 - Можете поставити киоск са информацијама за туристе где ићи;
 - Унапређење обима и квалитета садржаја, организованија понуда робе и услуга;
 - Више паркинга;
 - Рекламе ван земље Србије;
 - Туристичке инфо табле.
- Место попуњавања анкете

Табела број 11

Место попуњавања анкете	Број
Хотел	1
Приватан смештај	2
Феликс Ромулијани	2
Рок кампу	/
ЦЕКИТ-у	20
Другом месту (онлајн, градски центар, РАРИС, кафић „Шољица“)	21

Извор: Истраживање аутора

Последње питање анкете се односило на место њеног попуњавања. Највише анкета, скоро половина укупно попуњених, је урађено на терену, укључујући и интернет у тај број. Нешто мање, односно 20 анкета је попуњено у туристичком инфо центру ЦЕКИТ-а.

ЗАКЉУЧАК

Зајечар као административни центар Зајечарског округа, поседује потенцијале за развој културног туризма чиме је потврђена прва хипотеза изнета у раду. Манифестације, институције културе и пре свега касноантички локалитет Феликс Ромулијана јесте оно на чему се заснива културна и туристичка понуда код нас и свакако постоји простора да се она унапреди.

Основу за развој културног туризма можемо наћи кроз различита излагања и теорије изнете у овом раду:

- Културни туризам поред материјалне културне баштине обухвата и начин живота локалног становништва;
- Данашњи туриста тражи искуство, упознавање са локалним становништвом, и има већу свест о очувању животне средине, што иде у прилог развоју културног туризма.

За развој културног туризма неопходна је сарадња сектора културе и туризма, као и мултидисциплинаран систем едукације

Чињеница је да Зајечар поседује културне ресурсе за развој културног туризма, али постојање ресурса не гарантује и велику посећеност од стране туриста. Оно што Зајечару свакако иде у прилог јесте постојање археолошког налазишта које је уврштено на UNESCO-ву листу светске културне баштине.

Постојање културне руте кроз пројекат „ХЕРА“ представља прилику за заједнички наступ и сарадњу са осталим државама на које се он односи, а самим тим и бољу препознатљивост на туристичком тржишту. Такође, културноисторијска рута „Пут римских царева“ обједињује сва значајна археолошка налазишта у Србији и само налажење Феликс Ромулијане на њој представља потенцијал за развој туризма у Зајечару. Као саставни део „ХЕРЕ“ и „Путева римских царева“ Феликс Ромулијана представља једини културни ресурс Зајечара укључен у културне руте. Овим смо потврдили другу хипотезу постављену у раду. ЦЕКИТ, као установа која обједињује туризам и културу може у многоме допринети развоју овог вида туризма, нарочито уз сарадњу са Народним музејом. Упознати смо са чињеницом да се Зајечар није нашао као туристичка дестинација у *Стратегији развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године*, као и то да се Феликс Ромулијана помиње као

место са UNESCO-ве листе.¹³⁸ Разлог да се Зајечар не нађе на листи туристичких дестинација у Стратегији лежи, између осталог и у слабо развијеној инфраструктури, оствареном туристичком промету и доступности. Наиме удаљеност од великих градова у Србији, као и ауто пута, неповољно утиче на туристичку посећеност. Такође, морамо имати у виду и велику површину коју општина Зајечар заузима, али је мало насељена, те нас и велике инвестиције заобилазе. Свакако да треба у први план истицати позитивне стране, а то су незагађеност природе, јефтино пољопривредно и грађевинско земљиште и близина Европске уније. Из ових чињеница нам се намеће закључак да морамо креирати туристички производ који ће повезати Феликс Ромулијану са другим посећеним местима, а она су управо садржана у Мастер плану *„Пут културе римских императора“*.

Све је већа тражња за културним туризмом, а стручњаци UNWTO предвиђају да ће 2020. године просечна годишња стопа раста овог вида туризма бити 15%, у односу на раст од 4% укупног туризма у свету. Подаци РЗС-а о посећености Србије у првом кварталу 2016. године говоре да је она порасла за 17% у односу на претходну годину. Држава Србија је препознала значај културног наслеђа и улагала у његово очување. На Ромулијани је израђен туристички информативни центар, адаптирана је кула 19, изграђен је санитарни пункт... Све ово позитивно утиче на кретање тражње за производима културног туризма и представља подстицајни фактор за развој културног туризма на подручју Зајечара, чиме смо и доказали трећу хипотезу постављену у овом раду.

Оно што је негативно у промоцији културног туризма у Зајечару јесте недостатак финансијских средстава из којих би се она реализовала. То утиче и на квалитет организовања манифестација, а и на запослене у туризму такође, јер су изложени повећаном притиску услед неизвесности. Од негативних ствари треба истаћи и недостатак довољно едукованих и квалификованих људи који су директно или индиректно укључени у културно-туристичку промоцију. Не треба изоставити ни нешто што се дешавало протеклих година, а лоше је утицало на саму организацију посла – услед смене власти, смењивани су и запослени, који су били у току са тренутним пословима или пројектима, а постављани су или

¹³⁸ Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године

нестручни људи или из струке, али који нису имали воље ни жеље да наставе ту где се стало, тако да се увек почињало „из почетка“, што је јако неповољно за било какав рад на неком дугогодишњем пројекту.

Управо та лоша финансијска ситуација би требала да нас подстакне да радимо селективно и изаберемо оно што је заиста важно. У Зајечару и околини се одржава велики број манифестација током године. Оно што би требало урадити јесте направити истраживање којим би оне биле обухваћене, а где би акценат био на њиховој одрживости, доприносу и окупљању броја туриста. Након тога, требало би одабрати оне које су финансијски одрживе и утичу на развој културног туризма.

Такође, оно на чему треба радити јесте рад на поштовању према сваком сектору. Учесници сваког сектора или запослени у свакој институцији треба да развију свест и поштовање према својим колегама, како би у питањима која су од заједничког интереса деловали заједничким снагама.

У промоцију културно-туристичких потенцијала неопходно је укључити и локално становништво и приватнике, који би имали такође користи од тога. Тако ће се залагањем свих заинтересованих и кроз јавно-приватно партнерство допринети бољој промоцији и пласирању туристичког производа.

На крају треба поменути потребу за улагањем у образовање будућих кадрова, као и константну едукацију запослених. У 21. веку *знање је моћ*¹³⁹ и не постоји оправдање за оне који не желе да свакодневно улажу у своју струку. За опстанак на туристичком тржишту неопходно је праћење потреба туриста и креирање понуде какву они желе.

Зајечар има основа за развој културног туризма који се пре свега треба засновати на касноантичком локалитету Феликс Ромулијана, барду српског глумишта, Зајечарцу, Зорану Радмиловићу по коме наше позориште носи име и рок манифестацији Гитаријада, а потом и на осталим културно-туристичким потенцијалима.

¹³⁹ Овде се не мисли на количину знања, већ на знање које се стално примењује

ЛИТЕРАТУРА

1. Агенција за консалтинг – Програм развоја и промоције туризма општине Зајечар
2. Археолошки институт, (2010), Felix Romuliana – Gamzigrad, Алта нова, Београд
3. Барјактаровић Д., Управљање квалитетом у хотелијерству (2013.), штампарија Београд
4. Вељковић С., (2002), Из старог Зајечара, „Бакар“, Бор
5. Град Зајечар, (2012), Зајечар престоница српског истока, „Портал“, Београд
6. Ђукић Д. В., (2005), Културни туризам, менаџмент и развојне стратегије, Клио, Београд
7. Илић М., (1970), Социологија културе и уметности, Научна књига, Београд
8. Историјски архив у Неготину, (2015), Баштиник 17, Графомед траде Бор
9. Јелинчић Д. А., (2009), Абецеда културног туризма, друго издање, Кика граф, Загреб
10. Jansen-Vergeke M., Priestley G. K., (2008), Cultural Resources for Tourism: Patterns, Processes and Policies, Nova Science Publishers, Inc., New York
11. Kasimoglu M., (2012), Strategies for Tourism Industry – Micro and Macro Perspectives, str 205
12. Матична библиотека „Светозар Марковић“, (2001), Од читалишта до народне библиотеке у Зајечару, Каирос, Зајечар
13. Municipal Infrastructure Support Programme – Центар за посетиоце Феликс Ромулијана
14. Народни музеј Зајечар, (2011), Кроз збирке и поставку, Каирос, Зајечар
15. Народни Музеј Ниш, (2006), Медијана, Пеликан, Ниш
16. Попеску Ј., (2013), Маркетинг у туризму и хотелијерству, Младост груп, Лозница
17. Попеску Ј., (2011), Менаџмент туристичке дестинације, Младост груп Лозница, Београд
18. Православна реч, (2007), Унеско у Србији – UNESCO in Serbia, Ротографија Суботица
19. Raj R., Griffin K., Morpeth N., (2013), Cultural Tourism, MPG Books Group, UK
20. Секуловић Н., (2012.), Туризам у условима деловања криза (докторска дисертација), Универзитет Сингидунум

21. Регионални програм за културно и природно наслеђе у југоисточној Европи 2003-2008 (RPSEE) – Пројект план интегралне рехабилитације архитектонског и археолошког наслеђа (IRPP / SAAH)
22. Sigala M., Leslie D. (2005), International Cultural Tourism: management, implications and cases, Great Britain
23. Српска академија наука и уметности, (1993), Римски градови и палате у Србији
24. Тодоровић М., Вићентијевић Д., (2012), Утицај културне политике на развој културног туризма Србије, Зборник радова факултета драмских уметности, Београд, 8 страна
25. ЦЕКИТ (2016.), 50. Гитаријада, Симпле, Зајечар
26. Церовић В., (2008), Позориште упркос свему, Српска књига, Рума
27. Черовић С., (2009), Стратегијски менаџмент у туризму, Чугура принт, Београд

ЗАКОНИ

1. Закон о културним добрима („Сл. гласник РС“, бр. 71/94, 52/2011 – др. закони и 99/2011 – др. закон)
http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturnim_dobrima.html
2. Закон о туризму, (2010), Службени гласник РС, бр. 36/3009, 88/2010, 99/2011 – др. Закон, 93/2012 и 84/2015
<http://mtt.gov.rs/download/1%282%29/ZAKON%20O%20TURIZMU.pdf>

СТРАТЕГИЈЕ

1. Стратегија развоја туризма Републике Србије 2006. до 2015. („Службени гласник РС“, бр. 91/2006)
<http://mtt.gov.rs/download/3/Strategija%20razvoja%20turizma,cir.pdf>
2. Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године
3. Нацрт – Стратегија ЛЕР-а града Зајечара за период од 2015. до 2020. године
<http://radiomagnum.rs/wp-content/uploads/2015/09/nacrt-strategija-LER10092015.pdf>

МАСТЕР ПЛАН

1. Мастер план културноисторијске руте – Пут римских царева
<https://futurehospitalityleaders.files.wordpress.com/2012/08/master-plan-kulturnoistorijske-rute-put-rimskih-careva.pdf>

КОНВЕНЦИЈЕ

1. Конвенција о заштити европског архитектонског блага
[http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/2.%20Konvencija%20o%20za%20C5%A1titi%20arhitektonskog%20blaga%20\(Granada,%201985\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/2.%20Konvencija%20o%20za%20C5%A1titi%20arhitektonskog%20blaga%20(Granada,%201985).pdf)
2. Конвенција о заштити свјетске културне и природне баштине
http://www.birdwatchingmn.org/images/Konvencije/konvencija_o_zastiti_svjetske_prirodne_i_kulturne_bastine.pdf

3. Оквирна Конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво - преамбула

[http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/6.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasledja%20za%20drustvo\(Faro,%202005\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/6.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasledja%20za%20drustvo(Faro,%202005).pdf)

ИНТЕРНЕТ РЕФЕРЕНЦЕ

1. Београд, Антички период
<http://www.begrad.rs/lat/upoznajte-beograd/1170-anticki-period/>
2. Вечерње новости – Хришћанство први признао Галерије
<http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:258882-Hriscanstvo-prvi-priznao-Galerije>
3. Виминациум
<http://viminacium.org.rs/viminacium/lokalitet/>
4. Виминациум
<http://viminacium.org.rs/wp-content/uploads/files/hemeroteka/Politika%20-%20Profit%20na%20drumovima%20rimskih%20imperatora.pdf>
5. Visoka turistička škola strukovnih studija, predavanje
http://www.visokaturisticka.edu.rs/skripte/selektivni_novo/predavanje12.pdf
6. Vitruvius Pollio, The Ten Books on Architecture
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Vitr.%201>
7. Географски факултет, Одрживи туризам и заштићена природна баштина Србије и Црне Горе
http://www.mibor.rs/arhiva/pdf/ekoist04/ekoist04_e9_02.pdf
8. Град Зајечар, ЦЕКИТ
<http://www.zajecar.info/cekit>
9. Департман за географију, Зборник радова
<http://www.carskapalata.rs/carskapalata.html>
10. Discover Serbia - Diana
<http://www.discoverserbia.org/sr/istocna-srbija/trajanova-tabla>
11. Ђукић, Развој културне политике
http://zaprokul.org.rs/pretraga/130_1.pdf

12. Економика туризма - слајдови
<http://fmtu.lumens5plus.com/sites/fmtu.lumens5plus.com/files/94-12ffd6e08429a8007508eb65b4ab87a5.pdf>
13. Електронска библиотека – Драгослав Срејовић
<http://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-diva.html>
14. Етнолошка библиотека, Књига 73
[http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/6.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasledja%20za%20drustvo\(Faro,%202005\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/6.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasledja%20za%20drustvo(Faro,%202005).pdf)
15. Зајечар online
<http://zajecaronline.com/vizitorski-centar-na-romulijani/>
16. Јужне вести – Скајп час
<http://www.juznevesti.com/Drushtvo/Niski-djaci-odrzali-prvi-Skajp-cas-iz-muzeja.sr.html>
17. Капитал вести
<http://kapital.rs/vesti/2016/01/svijetom-2015-putovalo-rekordnih-12-milijarde-turista/>
18. Министарство културе – Образложење доношења закона о културним добрима
www.ministarstvokulture.gov.me/files/1238770158.doc
19. Министарство трговине, туризма и телекомуникација
<http://mtt.gov.rs/sektori/sektor-za-turizam/korisne-informacije-turisticki-promet-srbija-kategorizacija/>
20. Министарство туризма Републике Хрватске
<http://www.mint.hr/default.aspx?id=32953>
21. Позориште Тимочке Крајине „Зоран Радмиловић“
<http://zoranradmilovic.org.rs/o-pozoristu/>
22. Републички завод за заштиту споменика културе - Београд
<http://www.spomenici.heritage.gov.rs/lat/nkd/pregled/romuliana>
23. РЗС - Подаци
<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/ReportResultView.aspx?rptKey=indId%3d2201IND01%2c2201IND02%266%3d1%2c2%262%3d200500%2c200600%2c200700%2c200800%2c200900%2c201000%2c201100%2c201200%2c201300%2c201400%2c201500%26102%3dRS%2cRS1%2cRS12%2cRS2%2634%3d0%2c1%2c2%26sAreaId%3d2201%26dType%3dIdentificatorAndName%26lType%3dSerbianCyrillic>

24. РЗС – Статистички годишњак 2015
http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/88/51/Statisticki_godisnjak_Srbije_2015.pdf
25. РЗС - Статистички календар Србије 2016
http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/07/26/Statisticki_kalendar_2016.pdf
26. РЗС – Туристички промет у Републици Србији – март 2016.
<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/10/86/ut10042016.pdf>
27. Свеучилиште у Сплиту, завршни рад
http://www.unizd.hr/portals/4/nastavni_mat/1_godina/metodologija/metode_znanstvenih_istrazivanja.pdf
28. Службени лист града Зајечара бр. 46, 24. децембар 2015.
<http://www.zajecar.info/files/document/2016/1/SLGZ46-2015.pdf>
29. Сплитска лука
<http://loc.portsplit.com/pdfshipsplans/index/2015/2015>
30. Туристичка организација Ниш - Медијана
<http://www.visitnis.com/medijana.html>
31. Туристичка заједница града Сплита
<http://www.visitsplit.com/>
32. Туристички свет – Стратегија развоја туризма
<https://www.turistickisvet.com/vesti/turizam/vlada-usvojila-strategiju-razvoja-turizma-srbije-za-period-od-2016-do-2025.html>
33. Универзитет Сингидунум, Пословни системи у туризму и хотелијерству – Одрживи развој туристичке дестинације
<http://master.crnarupa.singidunum.ac.rs/2015-2016/Poslovni+sistemi+u+turizmu+i+hotelijerstvu/Odrzivi%20razvoj%20turisticke%20destinacije/>
34. Универзитет Сингидунум – Черовић и др. – Подршка развоју туризма
<http://portal.sitcon.singidunum.ac.rs/Media/files/2015/1-8.pdf>
35. UNESCO – Gamzigrad - Romuliana
<http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1253.pdf>
36. UNESCO – Introducing UNESCO
<http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/introducing-unesco/>

37. UNESCO – O UNESCO
http://www.unescomontenegro.com/index.php?option=com_content&view=article&id=77&lang=sr
38. UNESCO – Text of the Convention
<http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention>
39. UNWTO Annual Report 2015
http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/annual_report_2015_lr.pdf
40. UNWTO - Definition
<http://sdt.unwto.org/content/about-us-5>
41. UNWTO – press releases
<http://media.unwto.org/en/press-release/2011-06-20/tourism-linking-cultures-unwto-launches-world-tourism-day-2011>
42. UNWTO – press releases
<http://media.unwto.org/press-release/2016-01-18/international-tourist-arrivals-4-reach-record-12-billion-2015>
43. UNWTO – Press Release
<http://www2.unwto.org/press-release/2017-01-17/sustained-growth-international-tourism-despite-challenges>
44. UNWTO – Tourism Towards 2030 - Global Overview
<http://ictur.sectur.gob.mx/descargas/Publicaciones/Boletin/cedoc2012/cedoc2011/unwto2030.pdf>
45. UNWTO World Tourism Barometer
http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/unwto_fitur_2016_hq_jk.pdf
46. Уредба о утврђивању просторног плана
http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2004_12/t12_0049.htm
47. Facebook
<https://www.facebook.com/heradriatic>
48. Facebook – Dani Diokleciana
<https://www.facebook.com/DaysOfDiocletian/photos/a.2082532045305905.1073741833.1384645961761187/2082532701972506/?type=3&theater>
49. Cultural Tourism – Making it work for you – A new Strategy for Cultural Tourism in Ireland
<http://www.aofeonline.com/uplds/cultural-tourism.pdf>
50. Šibenik news
<http://mok.hr/zupanija-info/item/19873-fond-za-sufinanciranje-eu-projekata-odobrio-maksimalni-iznos-za-hera-projekt>

51. Школа бизниса, Научно-стручни часопис, страна 123-127
<http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2008/4.16.pdf>
52. WTO - Tourism 2020 Vision, Volume 4
http://sete.gr/files/Media/Ebook/110301_Tourism%20Vision%202020%20Europe.pdf
53. WTTC - Research
<http://www.wttc.org/research/other-research/serbia-travel-and-tourism-development-potential-2011-2023/>
54. http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/07/26/Statisticki_kalendar_2016.pdf
55. http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=1087&yyyy=2015&mm=09&dd=12&nav_id=1038575
56. http://www.b92.net/putovanja/city-break.php?nav_id=658006
57. http://www.b92.net/putovanja/destinacije/evropa.php?nav_category=823&nav_id=378439
58. http://www.kreativnaekonomija.com/wp-content/uploads/2016/03/Felix-Romuliana_Kulturno-nasle%C4%91e-kao-resurs-lokalnog-razvoja_FINALNO.pdf
59. http://www.mots.go.th/ewtadmin/ewt/mots_km/download/article/Knowledge_Base/Tourism/long_term_thai.pdf
60. http://www.rtvok.com/index.php?option=com_content&view=article&id=6799:kulturni-turizamsansa-i-za-nasu-opstinu&catid=78:pitanjem-do-odgovora
61. <http://www.slobodnaevropa.org/a/ipa-fondovima-do-turistickog-nivoa-evrope/25431031.html>

Прилог 1: АНКЕТНИ УПИТНИК (српски језик)
Анкета за посетиоце Зајечара

Поштовани,

*Сврха ове **анкете** је подстицање развоја туризма у Зајечару као и увиђање стварног стања сагледаног од стране туристе. Анкетни упитник је потпуно анониман.*

А. О Испитанику

1. Пол:

- А. Женски
- Б. Мушки

2. Колико имате година:

- А. До 20 година
- Б. Од 21 до 30 година
- В. Од 31 до 40 година
- Г. Од 41 до 50 година
- Д. Од 51 до 60 година
- Ђ. Преко 60 година

3. Ваше образовање:

- А. Средња школа
- Б. Висока школа
- В. Факултет
- Г. Постдипломске студије

4. Град из којег долазите:

Б. Мишљење испитаника о културно-туристичкој понуди Зајечара

5. Разлог Вашег доласка у Зајечар:

- А. Туристичка понуда града
- Б. Културне манифестације
- В. Спортске манифестације
- Г. Претходни доласци
- Д. Породични и пријатељски односи
- Ђ. Здравствени разлози
- Е. Пословни разлози
- Ж. Други разлози (молимо наведите који)

6. Како сте добили информације о Зајечару пре доласка у њега?

- А. Интернет
- Б. Телевизија
- Г. Пријатељи и породица
- Д. Туристичка брошура, водичи, новине
- Ђ. Други извор (молимо навести који) _____

7. Превозно средство којим сте дошли:

- А. Сопственим возилом
- Б. Аутобусом
- В. Возом
- Г. Другим превозним средством (молимо наведите) _____

8. Број долазака:

- А. Једном
- Б. Два пута
- В. Три пута
- Г. Више од три пута

9. Колико дуго планирате ваш боравак у Зајечару

- А. Један дан (без ноћења)
- Б. Једну ноћ
- В. Две ноћи
- Г. Више

10. Молим Вас упишите у квадратић оцену од 1 до 5 за квалитет пружене услуге (1-најмања оцена, 5 - највиша оцена, оставите празно ако нисте посетили)

- А. Квалитет смештаја
- Б. Квалитет хране у угоститељским објектима
- В. Чистоћа града-места
- Г. Квалитет културно-забавних програма
- Д. Квалитет рада инфо центра

☐
☐
☐
☐
☐

11. Молим Вас упишите у квадратић оцену од 1 до 5 за културну понуду Зајечара (1-најмања оцена, 5 - највиша оцена, оставите празно ако нисте посетили)

- А. Народни музеј „Зајечар“
- Б. Радул бегов конак
- В. Црква Пресвете Богородице
- Г. Матична библиотека „Светозар Марковић“
- Д. Позориште Тимочке Крајине „Зоран Радмиловић“
- Ђ. Установа, Центар за културу и туризам „ЦЕКИТ“
- Е. Гитаријада
- Ж. Феликс Ромулијана

☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐

12. Напишите ваш став о Зајечару, како сте га доживели:

13. Најчешће примедбе:

14. Молим Вас напишите предлог за побољшање туристичке понуде града:

15. Анкета је рађена у:

- A. Хотелу (молимо навести који) _____
- B. Приватном смештају (молимо навести који) _____
- B. Локалитету Феликс Ромулијана _____
- Г. Рок кампу _____
- Д. ЦЕКИТ-у (туристичком инфо центру) _____
- Ђ. Другом месту (молимо наведите које) _____

Хвала Вам на пажњи

Прилог 2: АНКЕТНИ УПИТНИК (енглески језик)

Survey for visitors of Zajecar

*Dear Sir/Madame,
The purpose of this Survey is to upgrade the development of tourism in Zajecar and to realize the real situation as seen by the tourists. The Survey is completely anonymous.*

A. About the respondent

1. Sex:

- A. Female
- B. Male

2. Age:

- A. to 20
- B. from 21 to 30
- C. from 31 to 40
- D. from 41 to 50
- E. from 51 to 60
- F. over 60

3. Education level:

- A. Secondary education
- B. College
- C. Faculty
- D. Post-graduate studies

4. Where are you coming from: _____***B. Respondent's opinion about cultural and tourist offer of*****5. The reason for your arrival in Zajecar:**

- A. Tourist offer of the city
- B. Cultural events
- C. Sports events
- D. Previous arrivals
- E. Family and friendship relations
- F. Health reasons
- G. Business reasons
- H. Other reasons (Please, specify) _____

6. How were you informed about Zajecar before your arrival?

- A. Internet
- B. TV
- C. Friends and family
- D. Tourist brochure, guides, newspapers
- E. Other source (Please, specify) _____

7. How did you come to Zajecar?

- A. By your own car
- B. By bus
- C. By train
- D. Other means of transportation (Please, specify) _____

8. Number of arrivals:

- A. Once
- B. Twice
- C. Three times
- D. More than three times

9. How long do you plan to stay in Zajecar?

- A. One day (no overnight stay)
- B. One night
- C. Two nights
- D. Longer

10. Please put mark between 1 and 5 in the box for the quality of services provided (1 - the lowest rating, 5 - the highest rating, leave it blank if you have not experienced something)

- A. Quality of accommodation
- B. Quality of food in restaurants
- C. Cleanliness of the city-place
- D. Quality of cultural-entertainment programs
- D. Quality of work of Info-center

☐
☐
☐
☐
☐

11. Please put mark between 1 and 5 in the box for cultural offer of Zajecar (1 - the lowest rating, 5 - the highest rating, leave it blank if you have not visited some place)

- A. City Museum of Zajecar
- B. Radul Bey's Inn
- C. Church of the Holy Virgin
- D. City Library "Svetozar Markovic"
- E. Theatre of Timok Region "Zoran Radmilovic"
- F. Institution, Center for Culture and Tourism "CEKIT"
- G. "Gitarijada"
- E. Archaeological site "Felix Romuliana"

☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐

12. Please write your opinion about Zajecar and how you experienced it.

13. The most common objections:

14. Please write your suggestions for better tourist offer:

15. The survey was conducted in:

- A. Hotel (please specify)
- B. Private accommodation (please specify)
- C. Archaeological site "Felix Romuliana"
- D. Rock camp
- E. CEKIT (Tourist Info-center)
- F. Other place (please specify)

Thank you for your time and effort!

Прилог 3: АНКЕТНИ УПИТНИК (бугарски језик)

Анкета за посетителите на Зайчар

Уважаеми,

Смисълът на тази анкета е за стимулиране развитието на туризма в Зайчар, за да се разбере същинската ситуация от гледна точка на туристите. Анкетата е напълно анонимна.

А. За попълващия:

1. Пол:

- А. Женски
- Б. Мъжки

2. На колко сте години:

- А. До 20 години
- Б. От 21 до 30 години
- В. От 31 до 40 години
- Г. От 41 до 50 години
- Д. От 51 до 60 години
- Е. Над 60 години

3. Вашето образование:

- А. Средно
- Б. Висше
- В. Бакалавър
- Г. Докторска степен

4. Градът, от който идвате:

Б. Мнение на попљвацја за културно-туристическите предложенија на Зайчар

5. Причина за вашето идване в Зайчар:

- А. Туристически очаквания
- Б. Културни събития
- В. Спортни събития
- Г. Предходни идвания
- Д. Роднински и приятелски отношения
- Е. Здравословни причини
- Ж. Делови причини
- З. Други причини/моля, напишете ги някакви от тях/

6. Как сте получили информация за Зайчар, преди да дойдете в него?

- А. Интернет
- Б. Телевизия
- В. Приятели и роднини
- Г. Туристическа брошура, пътеводител, новини
- Д. Друг източник/моля, напишете кой/

7. С какво превозно средство сте дошли?

- А. Собствен превоз
- Б. Автобус
- В. Влак
- Г. Други превозни средства/моля, отбележете/

8. Брой идвания:

- А. Един път
- Б. Два пъти
- В. Три пъти
- Г. Повече от три пъти

9. Колко дълго време планирате да пребивавате в Зайчар

- А. Един ден/без нощуване/
- Б. Една нощувка
- В. Две нощувки
- Г. Повече

10. Моля Ви, напишете в квадратчетата аценкаот 1 до 5 за квалитетот на дадената услуга/1-нај-малка аценка, 5-нај-висока; оставете празно, ако не сте използвали таква услуга/

- А. Квалитет на настанувањето
- Б. Квалитет на храната в заведенията
- В. Чистотата на града
- Г. Квалитетот на културно-забавните програми
- Д. Квалитетот на работата на инфо-център

11. Моля, да напишете в квадратчетата от 1 до 5 за културните предложения /1-нај-малка аценка, 5-нај-висока; оставете празно, ако не сте използвали таква услуга/

- А. Народен музей „Зайчар“
- Б. Радул бегов конак
- В. Църква Пресвета Богородица
- Г. Библиотека „Светозар Марковеч“
- Д. Театър „Зоран Радмилович“
- Е. Център за култура и туризъм „Цекит“
- Ж. Китаријада
- З. Феликс Ромуляна

12. Напишете вашите впечатления от пребивавањето си в Зайчар:

13. Нај-чести забележки:

14. Моля, напишете предложения за туристичките на града:

15. Анкетата е направена в:

- А. В хотели /моля, напишете кои/
- Б. Частни квартири /моля, напишете кои/
- В. Местност Феликс Ромуляна
- Г. Рок кампу
- Д. ЦЕКИТ-туристически инфо център
- Е. Друго място /моля, напишете кое/

Благодаря за вниманието!